

VERKENNING CIVIL SOCIETY

REGIOPLAN
BELEIDSONDERZOEK

VERKENNING CIVIL SOCIETY

- eindrapport -

drs. J. Koffijberg
dr. P.H. Renooy

Amsterdam, april 2008
Regioplan publicatienr. 1612

Regioplan Beleidsonderzoek
Nieuwezijds Voorburgwal 35
1012 RD Amsterdam
Tel.: +31 (0)20 - 5315315
Fax : +31 (0)20 - 6265199

Onderzoek, uitgevoerd door Regioplan Beleids-
onderzoek in opdracht van het ministerie van
VROM.

INHOUDSOPGAVE

1	Inleiding	1
1.1	Achtergrond.....	1
1.2	Doel en vraagstelling	5
1.3	Aanpak	6
2	Maatschappelijke ontwikkelingen	9
2.1	Individualisering	9
2.2	Internationalisering.....	19
3	Gevolgen voor de civil society	21
3.1	Bestaande organisaties	21
3.2	Uitbreiding participatierepertoire	22
3.3	Gelegenheidscoalities.....	23
4	Relatie tussen de overheid en de civil society	25
4.1	De rol van de civil society	25
4.2	Afspiegeling van de samenleving	27
5	Bereiken, betrekken en benutten: de adviesvraag	31
5.1	Inleiding.....	31
5.2	Bereiken	32
5.3	Betrekken	36
5.4	Benutten	39
5.5	Samenwerking met het bedrijfsleven	41
5.6	Europa.....	42
5.7	Adviezen	42
Bijlagen		45
Bijlage 1	Literatuurlijst.....	47
Bijlage 2	Discussienota scenario's	51
Bijlage 3	Overzicht geïnterviewde personen	67

1 INLEIDING

‘Samen werken, samen leven’ is het motto van het huidige kabinet. Het kabinet gaat uit van een dienstbare overheid en wil in mensen investeren om samen sterker te staan. De overheid is zo een bondgenoot van de samenleving en wil samen met burgers aan oplossingen werken.

Het ministerie van VROM wil dat haar beleid aansluit bij wat er in de maatschappij leeft, en streeft naar een actieve betrokkenheid van en bij de civil society. Het ministerie kan de civil society echter niet vormen naar een door haar gekoesterd wensbeeld. Wel kan zij haar eigen relaties met de civil society opnieuw definiëren en randvoorwaarden waarborgen voor regelgeving, dienstverlening, uitvoering en handhaving. Om dit te kunnen doen, is inzicht in de feitelijke en verwachte ontwikkelingen in de civil society noodzakelijk.

In opdracht van het ministerie van VROM heeft RegioPlan een verkenning uitgevoerd naar ontwikkelingen die de civil society nu en in de toekomst beïnvloeden. Die verkenning moet aangrijpingspunten opleveren voor het beleid van het ministerie over de civil society.

1.1 Achtergrond

Ontwikkeling civil society

Er bestaan veel verschillende definities van civil society. Het begrip is vanuit twee perspectieven te benaderen:¹

- Civil society als ideaal. Volgens dit perspectief kenmerkt de civil society zich door een scheiding van machten en levenssferen, politieke democratie en door burgers die fatsoenlijk met elkaar omgaan en ten gunste van elkaar of het collectief terughoudend zijn in het najagen van eigenbelang.
- Civil society als deel van de maatschappij. Dit perspectief kenmerkt de civil society als maatschappelijke sfeer waarin burgers buiten de privésfeer verbanden met elkaar aangaan en zich los van economische dwang en wettelijke verplichtingen in vrijheid bekommeren om gemeenschappelijke aangelegenheden.

Bij dit onderzoek gaan we uit van het tweede perspectief. Het gaat dus om de georganiseerde burgers, georganiseerd van klein verband tot en met de grote maatschappelijke organisaties, en niet om de individuele burgers.

De civil society in Nederland kent een lange geschiedenis. De eerste rudimentaire vormen van civil society ontstonden toen dorpen, steden en plaatselijke adel samen gingen werken in Heemraadschappen om dijken te financieren, bouwen en onderhouden. Een dergelijk poldermodel is ook te herkennen in het corporatisme van de latere Republiek der Zeven verenigde Provinciën.

¹ Bron: Dekker (2004) *Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society*. Driebergen: Stichting Synthesis.

Een belangrijk deel van de (stedelijke) overheidsmacht was in die tijd overgedragen aan maatschappelijke organisaties: vooral de gilden, maar ook schutterijen, kerken, universiteiten, armenzorginstellingen et cetera. Ook in de daarop volgende eeuwen blijven de contouren van de Nederlandse civil society makkelijk te herkennen.

In de eerste helft van de negentiende eeuw richtte de liberale burgerij allerlei particuliere organisaties op die burgerschapstaken op zich namen. Een bekend voorbeeld hiervan is de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In de periode van de verzuiling had iedere zuil zijn eigen organisaties en verenigingen waar men automatisch lid van was en een bijdrage aan leverde. Dit zorgde voor een enorme bloei van het verenigingsleven.

Ten tijde van de ontzuiling halverwege de vorige eeuw was er sprake van twee tegengestelde tendensen. Aan de ene kant was er in de jaren vijftig sprake van 'verenigingsmoeheid' en nam het aantal leden van de traditionele verenigingen af.² Aan de andere kant ontstonden in de jaren zestig en zeventig grote sociale bewegingen die voor een groot deel gericht waren op de emancipatie van bevolkingsgroepen (zoals vrouwen en homoseksuelen).

Sinds de jaren tachtig wordt de civil society in toenemende mate gezien als een residu van de verzuiling. Als het niet helemaal zou verdwijnen, moest het in ieder geval zo veel mogelijk plaats maken voor de overheid, de markt en de burger zelf. Maar sinds 'het poldermodel' in de tweede helft van de jaren negentig furore maakt als bron van grote economische voorspoed, neemt de belangstelling voor de maatschappelijke verbanden tussen staat en markt weer toe. En ook omdat normatieve discussies in de politiek tegenwoordig een grotere rol spelen, ontstaat er meer ruimte voor de civil society: hoeveel overdracht van waarden en normen vindt er immers niet plaats in scholen, ziekenhuizen of sportverenigingen?³

Verdeling van verantwoordelijkheden

De aandacht voor de rol van de civil society hangt deels samen met de verdeling van de verantwoordelijkheid voor de oplossing van maatschappelijke vraagstukken tussen de staat, de markt en het middenveld. In die perioden waarin de verantwoordelijkheid bij het maatschappelijk middenveld werd gelegd, werd het bestaan van een civil society gestimuleerd.

De eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog gold dat de overheid de verantwoordelijkheid nam voor de oplossing van maatschappelijke vraagstukken. In die tijd werd de verzorgingsstaat opgebouwd, onder regie van de overheid, uitgevoerd door professionele deskundigen. Burgers kregen nieuwe sociale en economische rechten en voorzieningen zonder dat hier veel verplichtingen tegenover stonden.

² Bron: Dekker en de Hart (2003). Een moderniserende civil society. Enkele veranderingen op het Nederlandse maatschappelijke middenveld. In: *Agora*, tijdschrift voor sociaal-ruimtelijke vraagstukken 19/5: 7-9.

³ Bron: Hurenkamp e.a. (2006). *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven*. Amsterdam/Den Haag: Universiteit van Amsterdam/NICIS.

In de jaren zeventig kwam de gedachte op dat burgers ook zeggenschap zouden moeten krijgen over de rechten en voorzieningen die zij hadden. De verantwoordelijkheid lag nog steeds bij de overheid, maar burgers moesten meer invloed kunnen uitoefenen.

De laatste decennia van de vorige eeuw kwam de verantwoordelijkheid bij de markt te liggen. Was er een probleem, dan werd al gauw gedacht dat het met meer marktwerking kon worden opgelost. De overheid, en dan met name de verzorgingsstaat, werd van oplossing tot probleem: deze was te duur en maakte mensen slechts passief en afhankelijk. Burgers moesten meer economisch zelfredzaam worden. De markt werd geacht burgers beter te kunnen bedienen en beter te activeren. Op talloze terreinen werd daarom overgegaan tot marktwerking en privatisering.

Het kabinet Balkenende II stelde in het Hoofdlijnenakkoord dat de balans tussen rechten en plichten van de burger verstoord is geraakt: de burger claimt te veel en draagt te weinig bij. Een nieuwe rolverdeling tussen overheid en burger diende ervoor te zorgen dat de overheid meer aan de samenleving over zou laten. Anders gezegd: de burger moest meer op zijn eigen benen gaan staan en minder op de overheid leunen.

De laatste jaren wordt de verantwoordelijkheid steeds vaker bij burgers gelegd. Overheid en markt krijgen nog steeds belangrijke rollen toegedicht. Burgers spelen echter niet langer langs de zijlijn mee, zij zijn nu de centrale spelers. Bekleed met eerder verworven sociale, economische en politieke rechten worden burgers nu met klem uitgenodigd plichten op zich te nemen. Er ontstaat nieuwe aandacht voor positieve publieke moraal, mede voortbouwend op zelfredzaamheid.⁴

Verwachtingen van de civil society

Van een goed functionerende civil society wordt veel positiefs verwacht. De vorming van sociaal kapitaal en publieke opinie worden gezien als de belangrijkste opbrengsten van de vrijwillige activiteiten en verbanden in de civil society. Sociaal kapitaal betekent het in netwerken opgeslagen vermogen tot samenwerking. Dit kan de belemmeringen in het overgaan tot collectieve actie wegnemen.⁵

De verwachting is dat de civil society bijdraagt aan de publieke opinievorming door informatieverschaffing (bijvoorbeeld doordat mensen via verenigingen in contact komen met politiek actieve mensen), sociale stimulering en organisatorische mobilisatie van politieke participatie, bevordering van burgerschapsvaardigheden en de ontwikkeling van een geschiktheid en geneigdheid tot democratische deliberatie.

Burgerinitiatieven en de civil society zijn in de ogen van velen de sleutel tot oplossing van grote maatschappelijke problemen, zoals de kloof tussen burgers en bestuur, integratie en gebrek aan sociale cohesie, sociale

⁴ Bron: Tonkens (2006). *Publieke moraal: werk in uitvoering: Burgerschap in een pluriforme, dynamische samenleving*. (Oratie) Amsterdam: Universiteit van Amsterdam. Zie ook: RegioPlan (2006). *De burger aan zet*. Amsterdam.

⁵ Bron: Dekker (2002). *De oplossing van de civil society*. Den Haag: SCP.

uitsluiting, consumentisme en agressief en brutaal gedrag.⁶

Civil society van de toekomst

Uit cijfers van het SCP blijkt dat er vanaf de jaren zeventig tot nu geen sprake is van een afname in het animo om zich bij maatschappelijke organisaties aan te sluiten. Ook de actieve participatie in de vorm van vrijwilligerswerk is redelijk stabiel. Er zijn aanwijzingen dat het percentage vrijwilligers sinds halverwege de jaren negentig enigszins terug aan het lopen is, vooral in de jongste leeftijdsgroep. De maatschappelijke organisaties merken een toename van het percentage passieve leden. Het animo om actief betrokken te zijn neemt af. Dit heeft vooral gevolgen voor organisaties die worden gedragen door veel gezamenlijke inzet van de leden, zoals sportverenigingen, politieke partijen en kerken. Ideële organisaties, zoals internationale hulp- en natuurorganisaties, hebben daarentegen een groeiend ledenaantal.⁷ Uit onderzoek van Regioplan blijkt dat de participatie van allochtonen aan vrijwilligerswerk achterblijft bij het participatieniveau van autochtonen.⁸

Ondanks dat het totale aantal vrijwilligers en leden van maatschappelijke organisaties de laatste decennia redelijk stabiel is, is er wel een aantal maatschappelijke ontwikkelingen die de civil society in aard en omvang heeft beïnvloed of dit in de toekomst zal doen. Het gaat het hierbij volgens het SCP om trends als individualisering, informalisering, informatisering en internationalisering.⁹

Relatie tussen de civil society en VROM

De overheid en de civil society staan met elkaar in verband. Deze relatie is zowel ideëel als instrumenteel. Het ideële deel van de relatie tussen de overheid en de civil society is gericht op het oplossen van problemen in de samenleving. De overheid verwacht veel van burgerinitiatieven bij het oplossen van problemen.¹⁰ De Wet op de ruimtelijke ordening veronderstelt horizontale controle door burgers en het maatschappelijk middenveld. Voorlichting aan consumenten over duurzaamheid laat het ministerie over aan Milieucentraal. Voor implementatie van het klimaatbeleid in de woningbouw is een coalitie van partijen uit het maatschappelijk middenveld partner van de overheid. Op het brede terrein van natuur en milieu werkt het ministerie, maar ook lagere overheden, nauw samen met organisaties zoals Natuurmonumenten, die

⁶ Bron: Hurenkamp e.a. (2006). *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven*. Amsterdam/Den Haag: Universiteit van Amsterdam/NICIS.

⁷ Bron: Dekker e.a. (2004). *Sociaal en cultureel jaarrapport 2004*. Den Haag: SCP.

⁸ Bron: Klaver (2005). *Allochtonen en vrijwilligerswerk*. Amsterdam: Regioplan Beleidsonderzoek.

⁹ Bron: Dekker e.a. (2004). *Sociaal en cultureel jaarrapport 2004*. Den Haag: SCP.

¹⁰ Op het terrein van duurzaamheid heeft het ministerie van VROM bijvoorbeeld in co-productie met Agora, IVN en Milieudefensie talloze burgerinitiatieven geïnventariseerd en geselecteerd die VROM-beleid kunnen inspireren en implementeren. Bron: Agora, IVN en Milieudefensie, *Eindrapport BILAN*, Amsterdam 2004.

taken uitvoeren die variëren van de bevolking informeren tot grote stukken natuur beheren.

Uit onderzoek blijkt dat burgerinitiatieven inderdaad een antwoord van burgers kunnen zijn op lokale problemen of behoeften. Een burgerinitiatief kan op deze manier een signaal naar een gemeente zijn, bijvoorbeeld daar waar het gaat om problemen die in een buurt bestaan, of om ontoereikendheid van voorzieningen. Daarbij kan een burgerinitiatief een gunstig effect hebben op de lokale gemeenschap doordat problemen daadwerkelijk worden aangepakt of doordat anderen ertoe worden gestimuleerd ook een bijdrage te leveren aan de kwaliteit van de lokale gemeenschap.

Burgerinitiatieven kunnen een praktisch antwoord zijn op een probleem van het bestuur. Lokale overheden zijn op zoek naar contact met de bevolking en naar burgers die namens die bevolking kunnen spreken. In herstructureringswijken of nieuwbouwwijken worden bewoners bijvoorbeeld vaak gestimuleerd om inspraakorganisaties te beginnen.

In de praktijk kan er spanning zijn tussen het ideële en instrumentele motief om de civil society te stimuleren. Inspraakorganisaties kunnen de besluitvorming bijvoorbeeld flink vertragen. Van groot belang daarbij is dat in de relatie tussen burger en overheid duidelijkheid moet bestaan over elkaars rollen en verwachtingen.¹¹

VROM streeft naar een actieve betrokkenheid van en bij de civil society, omdat op de terreinen van VROM gedeelde verantwoordelijkheden liggen voor overheden, maatschappelijke organisaties, bedrijven en burgers. VROM wil samen met burgers werken aan oplossingen voor hedendaagse problemen. In de context van dit onderzoek gaat het hierbij met name om de VROM-prioriteiten en projecten van het coalitieakkoord.

VROM betreft op dit moment de civil society onder meer door:

- burgers te ondersteunen bij het nemen van hun verantwoordelijkheid voor de leefomgeving;
- actieve tweezijdige informatie-uitwisseling met maatschappelijke organisaties;
- burgers en NGO's actief te betrekken bij beleidsontwikkeling;
- burgers en NGO's actief te betrekken bij beleidsuitvoering en of het toezicht houden op uitvoering;
- subsidiëring van maatschappelijke initiatieven;
- te streven naar een sterk, levendig maatschappelijk middenveld;
- toetsingsinstrumentarium zoals de SMB en de MER, dat burgers en NGO's en andere besluitvormers de specifieke informatie verschaft op basis waarvan men kan participeren in de besluitvorming.
- de implementatie van het verdrag van Arhus dat de overheid verplicht tot actieve informatievoorziening aan burgers op het terrein van milieu.

¹¹ Vos, M. en Renooy, P. (2002). *Burgers en overheidsrollen*. RegioPlan in opdracht van VROM, Amsterdam.

1.2 Doel- en vraagstelling

Het project kende de volgende tweeledige doelstelling:

- Een beeld schetsen van de civil society in de komende tien jaar; mogelijk in de vorm van een aantal meer of minder waarschijnlijke scenario's.
- Advies geven over de wijze waarop VROM haar relaties met de civil society kan vormgeven.

Voor het bereiken van de doelstellingen is een antwoord gezocht op de volgende onderzoeksvragen:

1. Wat zijn de relevante, te verwachten ontwikkelingen, in de civil society in de komende tien jaar?
2. Welke scenario's zijn te schetsen in de ontwikkeling van de plaats, rol en karakter van de civil society, in het bijzonder waar het gaat om maatschappelijke bindingen? Welke rollen zijn van de civil society te verwachten, gegeven de geschetste ontwikkelingen: agenderend, signalerend, uitvoerend, toezichhoudend?
3. Welke consequenties hebben voorziene ontwikkelingen in de civil society voor het VROM-beleid op de terreinen milieu, wonen en ruimte, in het bijzonder op het beleid over de VROM-prioriteiten en projecten uit het huidige regeerakkoord?¹²

1.3 Aanpak

Het project valt uiteen in twee delen:

1. Een onderzoeksfase, waarin de maatschappelijke ontwikkelingen zijn verkend en een antwoord is gezocht op de eerste drie vragen.
2. Een adviesfase, waarin op een aantal specifieke punten concrete adviezen zijn geformuleerd aan het ministerie hoe om te gaan met de civil society.

In dit rapport gaan we vooralsnog alleen in op de eerste fase.

Onderzoeksfase

Deskresearch

In de eerste fase van het project is een analyse gemaakt van bestaande relevante literatuur. Hierbij hebben wij ons moeten beperken, immers, er is een overvloed aan studies op het thema. In de lijst van geraadpleegde literatuur is na te gaan waar we ons op hebben gericht. Het betrof niet uitsluitend de bekende literatuur van SCP en universiteiten, maar we hebben ook getracht ons te verdiepen in 'grijze' publicaties, websites van trendvolgers, studies van het bedrijfsleven en dergelijke. Een overzicht hiervan staat in de literatuurlijst (zie bijlage 1).

¹² Het betreft: Duurzame leefomgeving, Schoner en zuiniger, Sociale samenhang, De prachtwijken, Deltaplan Inburgering, Overheid en dienstbare publieke sector en het urgentieprogramma Randstad.

Groepsinterviews

Aan de hand van de deskresearch zijn drie scenario's van mogelijke maatschappelijke ontwikkelingen met hun gevolgen voor de civil society geschetst. De drie scenario's hebben we voorgelegd aan deskundige sleutelpersonen uit diverse geledingen van de maatschappij. Dat is gebeurd in groepsgesprekken. Twee onderzoekers voerden het gesprek met drie respondenten met een verschillende achtergrond. Via de interactie tussen de respondenten hebben we geprobeerd meerwaarde te creëren ten opzichte van de één-op-ééninterviews. Aan de gesprekken hebben uiteindelijk acht personen actief meegedaan. Twee gesprekspartners moesten op het laatste moment afhaken. Zij zijn later, op een andere manier, alsnog bij het onderzoek betrokken. Een lijst van deelnemers is opgenomen in de bijlage.

Naar aanleiding van deze groepsgesprekken zijn de drie scenario's verwerkt tot een discussiestuk waarin weer een scherper beeld is geschetst van de toekomst van de civil society (zie bijlage 2).

We zijn tot de volgende scenario's gekomen:

Scenario 1: Verzakelijking van de civil society

Kernelementen:

- individualisering en aangaan van kortlopende verbintenissen
- toegenomen tijdsdruk
- toegenomen mondigheid en outputverwachtingen van burgers
- versterking maatschappelijke tegenstellingen

Scenario 2: Back to basics

Kernelementen:

- verbreiding postmaterialisme
- toename belang identificatie en ontplooiing
- stijging opleidingsniveau
- verzet tegen een veranderende wereld: virtualisering en internationalisering
- zichtbare maatschappelijke tegenstellingen
- praktisch idealisme

Scenario 3: Virtualisering van de civil society

Kernelementen:

- toenemende tijdsdruk
- individualisering
- virtualisering

Workshops

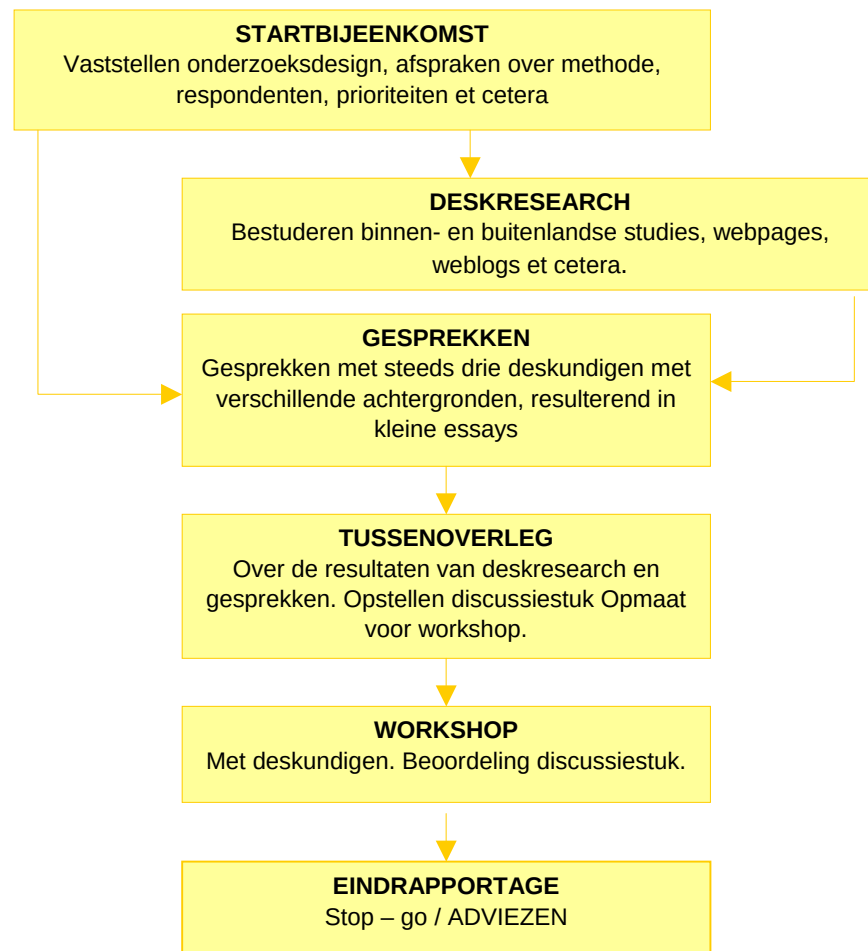
De volgende stap in het project waren twee workshops waarin het discussiestuk centraal stond. De deelnemers aan de workshops kwamen voornamelijk uit enerzijds de wetenschap en anderzijds het maatschappelijk middenveld.

Ook van deze groep deelnemers staat een overzicht in de bijlage.

De workshops richtten zich op het nader aanscherpen van geconstateerde trends en ontwikkelingen en op de gevolgen voor de civil society. Ook werd ingegaan op de gevolgen ervan voor het (VROM-)beleid.

Analyse en rapportage

Uiteindelijk is alle vergaarde informatie verwerkt en besproken met de begeleidingscommissie die door het ministerie was ingesteld. Het eindresultaat ligt voor u. Samengevat is de aanpak als volgt voor te stellen:

2 MAATSCHAPPELIJKE ONTWIKKELINGEN

Dit hoofdstuk bevat de meest pregnante maatschappelijke ontwikkelingen die de toekomst van de civil society zullen beïnvloeden. Eén van de belangrijkste bevindingen uit ons onderzoek is dat een meerderheid van de respondenten van mening is dat van individualisering maar mondjesmaat sprake is. Samenvattend betekent dit dat mensen zich nog steeds aangetrokken voelen tot collectiviteiten en nog steeds veel overeenkomstige keuzes maken. Die keuzes blijken bovendien nog steeds op enkele sociaal-economische kenmerken terug te voeren, zoals leeftijd, opleiding en inkomen. De aard van de verbindingen binnen de collectiviteiten is wel veranderd: in plaats van in zware gemeenschappen leven we tegenwoordig in lichte gemeenschappen. Deze lichte gemeenschappen zijn minder dwingend en hebben een duidelijke exitoptie.

Een andere belangrijke ontwikkeling is de uitbreiding van het participatierepertoire. In plaats van een levenslang lidmaatschap van één en dezelfde organisatie, kunnen mensen nu bijvoorbeeld via internet meedoen aan een handtekeningenactie of beginnen ze een tijdelijke actiegroep om het kappen van een boom tegen te gaan. Mensen zijn nog steeds maatschappelijk betrokken, maar wel in nieuwe vormen. Het zogenoemd praktisch idealisme vindt veel navolging. Mensen zijn politieke knutselaars en beslissen per moment waar ze zich voor willen inzetten, mits de drempels niet te hoog zijn. In toenemende mate is sprake van zappedrag. Door virtualisering zijn nieuwe vormen van participatie en netwerkvorming mogelijk. De rol van het bedrijfsleven wordt groter.

Naast bovengenoemde bevindingen gaan we in dit hoofdstuk tot besluit in op de gevolgen van heterogenisering. Door scheidslijnen op klassieke categorieën zoals sekse, klasse, opleiding en etniciteit ontstaan afgescheiden gemeenschappen, waarbinnen zich mini civil society's lijken te ontwikkelen. Hieronder worden de ontwikkelingen nader toegelicht.

2.1 Individualisering

Als we zouden afgaan op berichtgeving in diverse media, zijn mensen tegenwoordig behoorlijk ik-gericht. De Nederlandse samenleving wordt door veel wetenschappers en politici als vergaand geïndividualiseerd beschouwd. Maar klopt dat beeld eigenlijk wel?

Hoewel individualisering een veelgebruikt term is, is het in discussies lang niet altijd duidelijk wat er precies mee wordt bedoeld. Verschillende invullingen van het begrip worden door elkaar gebruikt. In navolging van Jan Willem Duyvendak onderscheiden we hier drie hoofdelementen van individualisering:¹

¹ Bron: Duyvendak, J.W. (2004) *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van de individualisering en de toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Vossius pers UvA.

- decollectivisering: een andere wij-ikbalans;
- meer ruimte voor het individu, toegenomen keuzevrijheid en het koesteren van individualistische waarden;
- een grotere diversiteit in gedrag en opvattingen op maatschappelijk niveau.

Bij het nader bestuderen van deze drie hoofdelementen blijkt dat nauwelijks sprake is van individualisering.

2.1.1 Blijvende beïnvloeding door lichte gemeenschappen

Op het eerste gezicht lijkt er sprake te zijn van een andere wij-ikbalans. Vroeger kwam de pastoor bij de mensen thuis vragen wanneer het vierde kind zou komen, tegenwoordig is het ondenkbaar dat een institutie zich bemoeit met gezinsplanning. Toch worden mensen bij het nemen van beslissingen nog wel degelijk beïnvloed door instituties. Het zijn alleen niet meer de traditionele verbanden die een rol spelen, maar anonieme collectiviteiten zoals verzekeraars en de overheid die keuzes mede bepalen.² Ook het beeld dat mensen minder verbindingen willen aangaan, blijkt niet te kloppen. Lidmaatschapscijfers van verenigingen laten de laatste decennia nauwelijks een daling zien.³

Tabel 2.1 Organisatiegraad van de vrijetijdsbesteding, bevolking 12 jaar en ouder (in procenten)

	1995	1999	2003
Organisatiegraad in vrijetijdsverenigingen	42	41	39

Bron: SCP (2007) *De sociale staat van Nederland*. Den Haag: SCP

² Bron: WRR (2002) *De toekomst van de nationale rechtsstaat*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

³ Bron: SCP (2007) *Toekomstverkenning vrijwillige inzet*. Den Haag: SCP.

Tabel 2.2 Aantal leden van organisaties in uiteenlopende sectoren en hun aandeel in de bevolking, 1995-2005 (in absolute aantallen x 1000 en in procenten)

	1995	2000	2005	%verschil 1995-2000	% verschil 2000-2005
Vakverenigingen	1873	1912	1899	+2	-1
Idem als % van de beroepsbevolking	28,4	26,6	25,7	-6	-3
Politieke partijen	318	294	303	-8	+3
Idem als % van bevolking van 18 jaar e.o.	2,6	2,4	2,4	-8	0
Kerkgenootschappen	8776	7980	7403	-9	-7
Idem als % van de bevolking	57,3	50,3	45,4	-12	-10
Vijftien grootste natuur- en milieuorganisaties	2867	3382	3413	+18	+1
Idem als % van de bevolking	18,6	21,3	20,9	+15	-2
Vijftien grootste sportbonden	3451	3560	3756	+3	+6
Idem als % van de bevolking	22,4	22,4	23,0	0	+3

Bron: SCP (2007) De sociale staat van Nederland. Den Haag: SCP

De laatste jaren lijken mensen zich zelfs steeds meer aan te sluiten bij allerlei clubjes. De aard van de lidmaatschappen is echter wel veranderd. Deels is er een verschuiving van face-to-facelidmaatschap naar mailinglistorganisaties en passief lidmaatschap⁴, deels een verschuiving van lid zijn van formele organisaties naar het aansluiten bij informele clubjes die komen en gaan.⁵ In tegenstelling tot wat veel mensen denken, is het gedrag van individuen beter voorspelbaar dan veertig jaar geleden: mensen blijken kuddedieren. Sociaal-economische kenmerken als geslacht, leeftijd, gezinssituatie en opleidingsniveau zijn van grote invloed op het gedrag en opvattingen van mensen.⁶

Kortom: de wij-ikbalans is nauwelijks verschoven: mensen zijn nog steeds gehecht aan groepen en aan anderen, alleen de aard van de verbondenheid is veranderd. Nederlanders blijven zich organiseren, maar dan via tijdelijke, losse

⁴ Bron: Putnam, R. (2000), *Bowling Alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.

⁵ Bron: Natasja van den Berg in interview, 12-10-07.

⁶ Bron: Paul de Beer in interview, 10-10-07. Er is echter één uitzondering hierop, namelijk de voorspelbaarheid van politieke voorkeuren.

verbintenissen in zogenaamde lichte gemeenschappen.⁷ Oude, zware instituties en zware ideologieën die een dwingende invloed uitoefenden op iemands levensstijl, zijn vervangen door dunne instituties die minder dwingend zijn en een duidelijke exitoptie hebben.⁸

2.1.2 Kuddegedrag

Of mensen meer keuzemogelijkheden hebben dan vroeger, is moeilijk te meten. Deskundigen zijn het hier niet over eens.⁹ Vast lijkt wel te staan dat als meer individuen meer te kiezen hebben, dit nog niet betekent dat er 'dus' meer verschillend zal worden gekozen. Ouders denken bijvoorbeeld dat ze met de naam van hun kind een unieke keuze maken, maar dat blijkt sterk ingegeven door allerlei factoren in hun omgeving. Zo geven rijken andere namen dan armen, en Zeeuwen andere dan Friezen. Een kind uit het elitaire Gooi heet doorgaans geen Wesley, en een kind uit een achterstandswijk geen Maurits.¹⁰

Er is ook nog wel degelijk sprake van collectieve actie. Uit onderzoek van de Vrije Universiteit blijkt bijvoorbeeld dat er de laatste jaren steeds meer demonstraties plaatsvinden, waar ook steeds meer mensen aan meedoen. In 2004 had een groot deel van de deelnemers aan de protesten op de Amsterdamse Dam en het Museumplein nooit eerder meegedaan aan een demonstratie.¹¹ Op 23 november 2007 protesteerden scholieren uit verschillende steden tegen het in hun ogen hoge aantal lesuren en de hoge werkdruk. Via msn-messenger, vriendennetwerk Hyves, e-mail en sms stuurden scholieren massaal berichten over de staking naar elkaar door. De berichten gingen al de avond ervoor als een lopend vuurtje rond, wat ervoor zorgde dat de staking massaal navolging kreeg.¹²

Individualistische waarden worden vaak collectief aangehangen. Nederland is wel pluriformer geworden, maar dit komt eerder door de komst van nieuwe groepen naar Nederland dan door toegenomen keuzevrijheid. Een groot deel van de Nederlanders denkt niet alleen over een aantal onderwerpen hetzelfde, maar ook in het gedrag is de Nederlander opvallend uniform: waar we willen wonen, welke sport we willen beoefenen, we hebben vaak dezelfde voorkeuren. Mensen kiezen ervoor om te gaan joggen in plaats van een teamsport

⁷ Bron: Duyvendak, J.W. en Hurenkamp, M.E.A. (red) (2004) *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.

⁸ Bron: Zijdeveld, A.C. (2000) *The institutional imperative*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

⁹ Marijke Steenbergen en Paul de Beer hebben hier bijvoorbeeld een tegengestelde visie op geuit in het interview op 10-10-07.

¹⁰ Bron: Bloothoof, G. e.a. (2004) *Over voornamen. Hoe Nederland aan zijn voornamen komt*. Utrecht: Uitgeverij het Spectrum.

¹¹ Bron: Jacqueline Stekelenburg in interview, 14-11-07.

¹² Bron: www.volkskrant.nl Tientallen arrestaties bij scholierenacties in het land. 23-11-07.

te beoefenen, maar deze keuze wordt door velen gemaakt. Een vergroot aanbod van, in dit geval, sportvoorzieningen, helpt wel met die keuzes. Uiteraard zijn er nog wel verschillen, maar deze worden vooral bepaald door klassieke categorieën als sekse, klasse, opleiding, etniciteit, woonplaats en leeftijd.¹³

2.1.3 Mini civil society's

De verschillen die worden veroorzaakt door de bovengenoemde klassieke categorieën vormen soms duidelijke scheidslijnen tussen bevolkingsgroepen.¹⁴ Daarbinnen is het ontstaan van afzonderlijke civil-sociëtystructuren te ontdekken; eigen hulpnetwerken, zorgaanbod en dergelijke. Het zijn als het ware mini civil society's.

Zo heeft bijvoorbeeld rond een derde van de Turken en Marokkanen in de vrije tijd nooit contact met autochtonen en vindt ruim 45 procent van de autochtone bevolking dat er te veel allochtonen in Nederland zijn.¹⁵ Er is sprake van een groter wordende disidentificatie tussen allochtonen en autochtonen, zeker in vergelijking tot andere Europese landen.¹⁶ Organisaties van allochtonen spelen een beperkte geïnstitutionaliseerde rol in het Nederlands maatschappelijk middenveld. Het geluid van organisaties van allochtonen klinkt daardoor nog maar weinig door in het maatschappelijk middenveld.¹⁷ Daarentegen zijn op lokaal niveau (in wijken en buurten) wel informele allochtone hulpstructuren aanwezig evenals lichtere en zwaardere gemeenschappen rond moskee of theehuis.

Daarnaast lijken de inkomens- en vermogensverschillen toe te nemen, als gevolg van minder genereuze voorzieningen voor niet-werkenden, een groeiende vraag naar hoogopgeleiden en een afnemende vraag naar laaggeschoolden.

De verbinding tussen jong en oud staat eveneens onder druk. De gevolgen van de vergrijzing zijn groot en jongeren hebben het gevoel dat ze aan de verliezende kant staan en de kosten van de verzorgingsstaat moeten dragen zonder daar rechten voor in de plaats te krijgen. Tevens ligt er een opgave in termen van toegang tot de woningmarkt.¹⁸

¹³ Bron: Duyvendak, J.W. (2004) *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van dé individualisering en de toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Vossius pers UvA.

¹⁴ Zie ook Latten, J. (2005) *Zwanger van segregatie (Oratie)*. Amsterdam: Vossius pers UvA.

¹⁵ Bron: SCP (2007) *Jaarrapport integratie 2007*. Den Haag: SCP.

¹⁶ Bron: WRR (2006) *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

¹⁷ Bron: Charly Behoekoe in interview, 14-11-07.

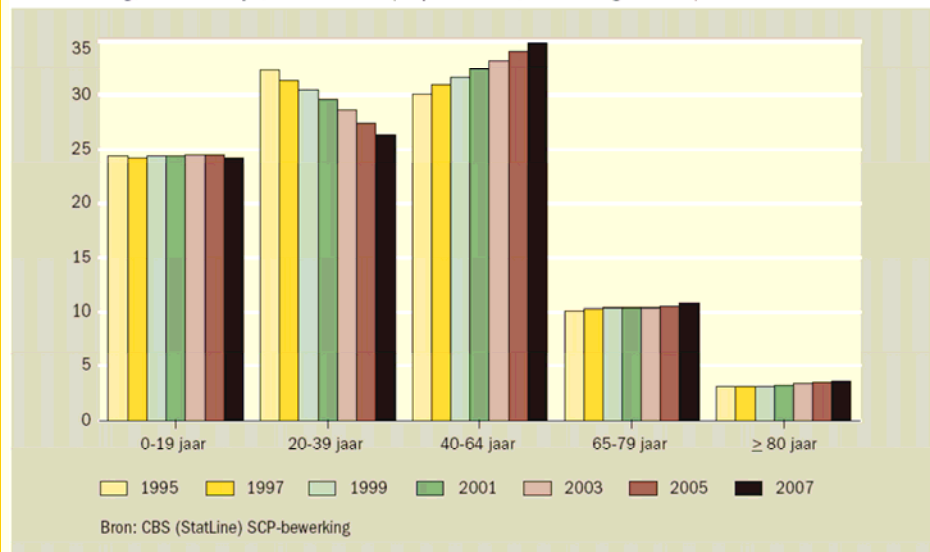
¹⁸ Bron: WRR (2006) *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Vergrijzing

De ontwikkeling van de bevolking wordt gekenmerkt door vergrijzing. Deze vergrijzing tekent zich het afgelopen decennium niet zozeer af in de hoogste leeftijdsgroepen, maar vooral in de grote middengroep van 40-64-jarigen (zie figuur). Zij maken nog deel uit van de potentiële beroepsbevolking en gaan de komende jaren geleidelijk met pensioen, een licht krimpende potentiële beroepsbevolking achterlatend (met -0,3% per jaar tot 2030).

Het aandeel 65-79-jarigen is opgelopen van 10,2 procent in 1995 tot 10,8 procent in 2007 en het aandeel 80-plussers van 3,1 procent tot 3,6 procent. (Bron: SCP (2007): *De sociale staat van Nederland 2007*. Den Haag: SCP.)

De bevolking, naar leeftijd, 1995-2007 (in procenten; 2007 is geraamd)

De vergrijzing heeft ingrijpende demografische gevolgen. Zo verandert de bevolkingsopbouw als gevolg van de daling van het kindertal en de verlenging van de levensduur. De bevolking wordt niet alleen ouder, maar op termijn ook kleiner. De consequenties van deze demografische trends voor de overheid zijn groot: er zullen minder inkomsten zijn, want er zijn minder (werkende) mensen om premies en belastingen af te dragen, en met die geringere bijdragen moeten de uitgaven voor meer mensen worden betaald, vooral op het gebied van pensioenen, gezondheidszorg en ouderenzorg.

De demografische ontwikkelingen zijn ook merkbaar in de verhoudingen tussen generaties en de samenstelling van gezinnen. Van een samenleving met hoge sterfte- en geboortecijfers zijn we veranderd in een samenleving met lage sterfte- en geboortecijfers. Dat heeft tot gevolg dat er meer levende generaties zijn, maar minder familieleden binnen een generatie. De trend dat vrouwen hun kinderen op een latere leeftijd krijgen, leidt tot een grotere 'afstand' tussen de generaties.

Al deze ontwikkelingen hebben consequenties voor de verdeling van de financiële lusten en lasten van de verzorgingsstaat. Jonge generaties voelen zich op een aantal terreinen buitengesloten. Zo zijn de bezuinigingen in de sociale zekerheid in belangrijke mate wel van toepassing op jongeren, maar niet op mensen die nu ouder zijn dan vijftig. Verder is de toegang tot de koopwoningmarkt voor jongeren zeer moeilijk geworden. Dat kan gaan knagen aan de verhouding tussen de generaties. Bron: WRR (2006) *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Als gevolg van deze heterogenisering ontstaan er verschillende mini civil society's, waarbij men gericht is op de eigen groep. Soms is hierbij sprake van een bewuste keuze, bijvoorbeeld wanneer ouderen in een gated community gaan wonen of wanneer jongeren via internet netwerken vormen om informatie uit te wisselen over de beste feesten.¹⁹ Soms is de gerichtheid op de eigen groep geen keuze maar uit noodzaak geboren, bijvoorbeeld wanneer allochtone vrouwen voor elkaar zorgen.

2.1.4 Maatschappelijke betrokkenheid

Mensen zijn tegenwoordig nog steeds maatschappelijk betrokken. Men is nog lid van allerhande verenigingen en ook valt het af te leiden uit trends in koopgedrag. Bij een groeiende groep consumenten wordt een bewuste levensstijl steeds belangrijker. Voor hen zijn authenticiteit, spiritualiteit en herkomst van producten belangrijk. Het bedrijfsleven speelt hier op in door verantwoorde producten op de markt te brengen. Dit varieert van spijkerbroeken die op een sociale en ecologisch verantwoorde manier zijn geproduceerd,²⁰ tot 'slavenvrije' chocoladeletters.²¹

Geëngageerd zijn raakt weer 'in'. Praktisch idealisme is hierbij het toverwoord: met relatief kleine inspanningen bijdragen aan een betere wereld. In het boek *Praktisch idealisme, handboek voor de beginnende wereldverbeteraar*²², staan allerlei tips die variëren van het kopen van Nederlandse groente (beter voor het milieu, want minder vervoer nodig) tot hoe je een goede buurman kunt zijn. Een bijbehorende trend is dat mensen zich zullen inzetten voor goede doelen waar zij zich direct mee verbonden voelen, in plaats van oude, langer bestaande instituties te steunen. Mensen sponsoren bijvoorbeeld het weeshuis dat ze bij een reis naar India hebben bezocht, of geven geld voor een school in een dorp in Afrika waar hun buurman is geweest, in plaats van geld te doneren aan Unicef of Oxfam Novib.

Maatschappelijke betrokkenheid is een brede trend en niet voorbehouden aan de hoogopgeleide Nederlandse elite: goed doen is ook 'in' bij tijdschriften als de Viva en de Flair. De Viva doet dit met de doe-je-ding-ring, die je voor een klein bedrag kunt bestellen en wordt bezorgd met daarbij een maatschappelijke opdracht die de ontvanger wordt geacht uit te voeren.²³ De opbrengsten van de ring gaan naar de hulporganisatie oneMen. Het tijdschrift Flair reikt jaarlijks de Flair Award uit aan iemand die iets positiefs heeft bijgedragen aan

¹⁹ Bijvoorbeeld de dancecommunity Partyflock. Zie www.partyflock.nl.

²⁰ Bijvoorbeeld het merk Kuyichi (www.kuyichi.com) met als belangrijke boodschap: We create style, we are conscious of how we create it.

²¹ Van Tony Chocology. Zie <http://www.chocolonely.nl>.

²² Bron: Berg, N. van den en Koers, S. (2006) *Praktisch idealisme, handboek voor de beginnende wereldverbeteraar*. Amsterdam: Podium.

²³ Deze opdrachten kunnen variëren van: geef bloed aan de bloedbank of doe boodschappen voor je bejaarde buurvrouw. Bron: www.viva.nl.

de maatschappij.²⁴

Ook de televisie laat zich niet onbetuigd met bijvoorbeeld het RTL4-programma Heel Holland Helpt, gepresenteerd door publiekslieveling Wendy van Dijk. Hierbij krijgen deelnemers duizend euro die ze moeten besteden aan het helpen van andere mensen. Sommige deelnemers besteden de duizend euro op een nuttige manier, terwijl anderen proberen het bedrag te vermeerderen alvorens ze het aan een goed doel geven.

Uit onderzoek blijkt dat 83 procent van de huishoudens in 2005 geld en/of goederen heeft gegeven aan maatschappelijke en goede doelen, voor een gemiddeld bedrag van 310 euro. In totaal is dit iets minder dan 1,9 miljard euro. Het aantal huishoudens dat geld en/of goederen geeft aan goede doelen blijft de laatste jaren vrij stabiel.²⁵

Tabel 2.3 Trends in het geven aan goede doelen, totaalbedragen
Bedrag x miljoen euro

2005	2001	1997
4.376	3.615	2.163

Bron: Schuyt, Th. e.a. (red) (2007) *Geven in Nederland 2007. Giften, nalatenschappen, sponsoring en vrijwilligerswerk*. Den Haag: Elsevier Overheid

Dat burgers maatschappelijk betrokken zijn, betekent niet altijd dat ze ook voor de overheid makkelijk te bereiken zijn. Maatschappelijke betrokkenheid kan zich concentreren op een specifiek doel of op een, eventueel ook territoriaal begrensde activiteit. Deze actieve burger hoeft niet open te staan voor 'grotere' maatschappelijke vragen of kwesties die vanuit de centrale of zelf de lokale overheid worden aangezwengeld. Er is ook een aanzienlijke groep die zich zelfs lijkt af te keren van de overheid: een groep cynische burgers. Uit onderzoek blijkt dat ruim een derde van de bevolking (38%) zich niet kan vinden in de stelling dat de Nederlandse overheid naar behoren functioneert. Een kleine minderheid (4%) wijst deze stelling zelfs compleet af. Bijna de helft van de Nederlanders gelooft dat zij 'geen enkele' invloed heeft op datgene wat de regering doet.²⁶ Zij hebben ook weinig vertrouwen in oude instituties. Veel van hen voelen zich gehoord en erkend door 'tegenbewegingen' zoals die van Fortuyn en Verdonk.

De groep mensen die weinig vertrouwen in de overheid heeft, is voor de overheid moeilijk te bereiken. Dit gebrek aan vertrouwen in de overheid wil echter nog niet zeggen dat mensen uit deze groep niet maatschappelijk betrokken zijn: zij kunnen wel degelijk trainer zijn bij een voetbalclub of helpen

²⁴ Dit jaar ging de prijs naar de oprichtster van Stichting Intermobiel. Deze stichting brengt jonge mensen die – net als de oprichtster zelf – door een ernstige ziekte aan huis gebonden zijn, via internet met elkaar in contact. Bron: www.flair.nl.

²⁵ Bron: Schuyt, Th. e.a. (red) (2007) *Geven in Nederland 2007. Giften, nalatenschappen, sponsoring en vrijwilligerswerk*. Den Haag: Elsevier Overheid.

²⁶ Bron: Brink, G. van den (2002) *Mondiger of moeilijker. Een studie naar de politieke habitus van de hedendaagse burger*. Den Haag: SDU uitgevers.

bij het maken van de schoolkrant. Ook deze groep ontwikkelt eigen 'mini civil society's', zoals eerder besproken.

2.1.5 Binding via lichte gemeenschappen

Hoe meer mensen zich bij elkaar betrokken voelen, des te minder kans is er op problemen als radicalisering, discriminatie, burenruzies et cetera. Sociale cohesie wordt gezien als wondermiddel en ontstaat onder andere door de civil society. Ten tijde van de verzuiling en de verbondenheid aan organisaties in 'zware gemeenschappen', hadden deze verbanden een min of meer verplicht karakter. Als katholiek was je lid van de katholieke korfbalclub en niet van de protestantse. Tegenwoordig zijn de bindingen met lichte gemeenschappen losser en mensen kiezen per levensfase bij welke groep ze willen horen. Hiermee zijn de bindingen anders van aard, maar zeker niet kwalitatief minder. Mensen zijn nog steeds maatschappelijk actief en betrokken, bijvoorbeeld door lid te zijn van allerlei clubjes, óók via internet in virtuele, dispersed networks. Mensen ontmoeten elkaar dan weliswaar niet face to face, maar kunnen wel actief betrokken zijn bij een bepaald onderwerp en zich lid voelen van een gemeenschap.

Via lichte gemeenschappen zetten mensen zich ook op andere manieren in, bijvoorbeeld als luizenmoeder of voorleesvader, of ze rijden het sportteam van hun kinderen naar wedstrijden. Via dit soort minder georganiseerde bezigheden vindt binding plaats. Doordat mensen elkaar bij dit soort activiteiten ontmoeten, kan een proces van wederzijdse identificatie in gang worden gezet en wordt uitwisseling van inzichten mogelijk gemaakt. Contact voorkomt stereotypering en kan de kennis van en het begrip voor andere gewoontes vergroten.

Om dit positieve effect tweeweg te brengen moeten de contacten aan drie voorwaarden voldoen. Er moet sprake zijn van een relatief gelijke status binnen de situatie, er moet een gedeeld doel zijn en een functionele noodzaak tot samenwerken.²⁷ Ontmoetingen die plaatsvinden binnen lichte gemeenschappen of in dispersed networks voldoen aan deze voorwaarden. Zij vormen zelfs meestal de bestaansgrond voor dergelijke organisatievormen.

2.1.6 Zapedrag

Door het lichter worden van gemeenschappen is er waar het gaat om het zich verbinden aan organisaties, sprake van meer 'zapedrag'. De binding met organisaties is niet meer een van lange duur, maar vertoont steeds vaker trekken van een latrelatie die ruimte laat voor wisselende contacten. Dit gaat gepaard met een afname van persoonlijke betrokkenheid en een toename van afstandelijke betrokkenheid. In plaats van zich persoonlijk langere tijd verbonden te voelen met een organisatie of een goed doel, beslissen burgers

²⁷ Bron: WRR (2006) *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

per moment waar ze zich voor willen inzetten. Mensen gaan kortlopende verbintenissen aan en zijn politieke knutselaars geworden: alle maatschappelijke onderwerpen zijn wel interessant en mensen willen zich, als de drempel niet te hoog is, voor verschillende zaken wel inzetten.²⁸

2.1.7 Virtualisering

Het vluchtige van verbintenissen en interesses wordt mede mogelijk gemaakt door de virtualisering van de samenleving. Via computergemedieerde netwerken kunnen veel meer mensen gelijktijdig communiceren en participeren dan via face-to-facecontacten en, vergeleken met de oude massamedia, zijn virtuele contacten veel meer gekenmerkt door gelijkwaardigheid en bottom-up-initiatieven. Via internet kunnen mensen uit verschillende landen makkelijk met elkaar en met diverse organisaties in contact treden. Drempels om te participeren zijn laag. Vanwege deze anonimiteit en laagdrempeligheid kunnen mensen makkelijk *switchen* waar ze bij willen horen.

De virtualisering biedt daarmee ook kansen voor verschillende organisaties. Zo groeien bij Amnesty International de deelnemersaantallen aan sms- en e-mailacties gigantisch. Een ander voorbeeld betreft Stichting Natuur en Milieu, een lobbyorganisatie zonder eigen achterban. Maar na een oproep van deze organisatie in verschillende media om een mening te geven over de verrommeling van het Nederlandse landschap, reageerden binnen mum van tijd duizend mensen via internet, onder andere met foto's. Deze reacties konden toen worden gebruikt om de minister ervan te overtuigen dat er iets moet gebeuren aan de verrommeling van Nederland.

2.1.8 Betrokkenheid bedrijfsleven

Het bedrijfsleven speelt een steeds belangrijkere rol bij de ontwikkeling van de civil society. Het maatschappelijk verantwoord ondernemen vergroot het participatierepertoire: mensen kunnen niet alleen deelnemen aan de civil society als individu en betrokken burger, maar ook als werknemer. Bedrijven hebben drie redenen om over te gaan tot maatschappelijk verantwoord ondernemen:

- Het is mediageniek om je in te zetten voor goede doelen.
- Maatschappelijk verantwoord ondernemen loont omdat groepen consumenten de mate van maatschappelijk verantwoord ondernemen meenemen in hun keuzeafweging.
- Medewerkers of ondernemers willen hun eigen maatschappelijke betrokkenheid tot uiting brengen (dus een wens vanuit de organisatie zelf²⁹).

Het bedrijfsleven en het maatschappelijk middenveld vormen steeds vaker

²⁸ Bron: SCP (2007) Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015. Den Haag: SCP.

²⁹ Bron: Willem Lageweg in interview, 14-11-07.

gelegenheidscoalities om een doel te bereiken. Zo gaat Philips met milieuorganisaties naar Brussel om te spreken over energienormen en sponsort Nuon het Live Earth Alert evenement.³⁰ Bedrijven nemen ook steeds vaker verantwoordelijkheid bij het verwezenlijken van maatschappelijke doelen. In haar duurzaamheidsbeleid maakt het ministerie van EZ bijvoorbeeld dankbaar gebruik van de inzet van marktpartijen variërend van oliemaatschappijen tot leasebedrijven.

Maatschappelijke betrokkenheid bedrijfsleven

Volgens grove schattingen heeft het Nederlandse bedrijfsleven in 2005 ongeveer 1,1 miljard euro in de vorm van sponsoring gegeven aan goede doelen en 409 miljoen euro in de vorm van giften. Het grootste deel hiervan ging naar doelen op het gebied van sport en recreatie (38%). Onderwijs en onderzoek (15%) en internationale doelen (11%) komen op plaats twee en drie.

Behalve in geld of in natura kunnen sponsoring en giften gerealiseerd worden door het aanbieden van menskracht.

Tabel 2.4 Manieren van geven in 2005

	Sponsoring	Giften
Geld	78%	83%
Natura	14%	11%
Mankracht	7%	5%

Bron: Schuyt, Th. e.a. (red) (2007) *Geven in Nederland 2007. Giften, nalatenschappen, sponsoring en vrijwilligerswerk*. Den Haag: Elsevier Overheid

2.2 Internationalisering

Eén van de grote verschillen met vijftig jaar geleden is het toegenomen internationale karakter van onze samenleving. Via TV en internet staan we in continu contact met alle uithoeken van de wereld, worden we geconfronteerd met allerlei culturen en we ondervinden de invloed van die globalisering elke dag in onze economie, maar ook in onze ecologie.

Met de internationalisering internationaliseert ook een deel van de arena waarin het maatschappelijk middenveld actief is. Dat betreft het formuleren van beleid dat bijvoorbeeld steeds meer op Europees niveau plaatsvindt. Maar ook de beleidsbeïnvloeding of belangenbehartiging vindt mede hierdoor meer en meer op internationaal niveau plaats. Zo is de ontwikkelingssamenwerkingsorganisatie Novib al samengegaan met het Engelse Oxfam, is Greenpeace in wezen een multinational en vinden organisaties van werkgevers en werknemers elkaar steeds meer in internationaal verband. Deze ontwikkeling maakt het moeilijker voor burgers om bij beleid betrokken te zijn. Wat in Brussel gebeurt, staat verder van hun bed dan wat wordt besloten in Den Haag of hun eigen stadhuis. Nog verder van dat bed zijn de beslissingen van multinationale ondernemingen. Bij delen van de bevolking

³⁰ Bron: www.liveearthalert.nl.

leidt dat tot al dan niet cynische berusting ('ze doen maar'), anderen radicaliseren (anti-globalisten) en weer anderen richten het vizier juist erg op het lokale (think global, act local).

Het maatschappelijk middenveld kan in 'Brussel' juist een belangrijke partner vinden bij het bereiken van doelen in gevallen waarin dit bij de nationale overheid minder goed lijkt te lukken. De Coalitie Baten Schoon Water (een aantal natuur- en milieuorganisaties in samenwerking met het bedrijfsleven) grijpt de Europese kaderrichtlijn Water aan om druk uit te oefenen op de Nederlandse overheid zich ambitieuzer op te stellen in haar waterbeleid.³¹

Dispersed networks (gevirtualiseerde decentrale netwerken) kunnen een antwoord zijn op een deel van de internationalisering omdat, bijvoorbeeld op het gebied van klimaatverandering of vervuiling van rivieren, mensen uit verschillende landen hun krachten kunnen bundelen zonder elkaar ooit live te hebben ontmoet. Hiervoor is het wel nodig dat mensen dezelfde taal spreken, bijvoorbeeld Engels. Dat maakt deze netwerken wat minder toegankelijk voor bijvoorbeeld laagopgeleiden of ouderen.

³¹ Bron: Romijn, B. Barsten in het waterbeleid. EU-kaderrichtlijn Water: kommer, kwel en kansen. In: *Milieu* 2007-8 (pp. 37-37).

3 GEVOLGEN VOOR DE CIVIL SOCIETY

De in hoofdstuk 2 genoemde ontwikkelingen hebben verschillende gevolgen voor de civil society en de strategieën die civilsocietyorganisaties hanteren om mensen aan zich te binden. Samenvattend zijn de belangrijkste ontwikkelingen dat bestaande organisaties zich in toenemende mate gaan richten op de zappende vrijwilliger. Om hun achterban vast te houden, zal een aantal organisaties zich meer gaan richten op het verlenen van allerlei diensten, de serviceorganisatie.

Daarnaast ontstaan er nieuwe organisatievormen zoals tijdelijke organisaties die worden opgericht naar aanleiding van een protest of conflict en zogenoemde dispersed networks. Door de toegenomen professionalisering en centralisering van verenigingen, is een aantal verenigingen niet langer afhankelijk van de inzet van actieve leden en vrijwilligers, maar enkel van de aanwezigheid van passieve leden die trouw hun lidgeld betalen.¹ Deze nieuwe organisatievormen kunnen bestaan naast de oude traditionele organisaties. Ze komen er niet voor in de plaats.

In toenemende mate worden tussen middenveldorganisaties onderling en tussen middenveldorganisaties en het bedrijfsleven gelegenhediscoalities gesloten. Hieronder worden de genoemde ontwikkelingen toegelicht.

3.1 Bestaande organisaties

3.1.1 Aanpassen op de zappende vrijwilliger

Dat de vrijwilliger zich minder dan voorheen voor lange tijd wil binden aan één organisatie heeft verschillende gevolgen. Als organisatie kun je mensen moeilijker vasthouden. Mensen zetten zich in voor een project en als het project is afgelopen zoeken ze een nieuw leuk project. Dat kan ook bij een andere organisatie zijn. Dit heeft gevolgen voor het soort activiteiten dat wordt uitgevoerd door vrijwilligers: taken die veel training vergen, zullen in de toekomst minder vaak door vrijwilligers worden verricht omdat het de investering van zowel de organisatie als de vrijwilliger niet meer waard is. Hiervoor in de plaats komen andere vormen van vrijwilligerswerk. Een voorbeeld hiervan is het verdwijnen van de executieve politievrijwilliger die een opleiding van vier jaar moet volgen voordat hij aan de slag kan. In plaats hiervan is een nieuwe vorm van vrijwilligers bedacht: de volontair-BOA, die een korte opleiding krijgt die is gericht op een aantal duidelijk afgebakende taken.

In de strijd om de gunsten van de zappende vrijwilliger worden marketing-

¹ Bron: Hooghe, M. & Quintelier, E. (2007). Naar een vergrijzing van het verenigingsleven? Trends in de participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen, 1998-2006. In: *Vlaanderen gepeild 2007*.

strategieën steeds belangrijker. Zelfs de praktisch idealistische jongerenomroep Llink verleidt jongeren tot lidmaatschap door het verloten van reisjes naar verre landen.

3.1.2 Serviceverlening

Eén van de strategieën van organisaties om hun achterban vast te houden, is het op zich nemen meer dienstverlenende taken dan voorheen. Dit leidt tot een bloei van meer servicegerichte organisaties in de civil society. ANWB, vakbonden en patiëntenorganisaties bieden allerlei diensten aan hun leden en sympathisanten aan en vereisen nauwelijks actieve inzet. Voorbeelden van dergelijke dienstverlening zijn onder meer de zorgverzekeringen of kredietverlening via vakbond of ANWB of reisjes of concerten via de omroepvereniging. Het eigen belang of het belang van de groep waar mensen zich toe voelen behoren, wordt minstens even belangrijk als het publiek belang. De leden van een dergelijke organisatie ontmoeten elkaar doorgaans niet. Tertiaire organisaties² kunnen overigens wel via moderne middelen als internet in korte tijd vele 'slapende' leden tot actie verleiden. De 'stop-Bosactie' of het referendum over IJburg zijn daar voorbeelden van.

3.2 Uitbreiding participatierepertoire

3.2.1 Tijdelijke organisaties

Er ontstaan nieuwe organisatievormen, zoals tijdelijke organisaties die worden opgericht naar aanleiding van een protest of conflict. Vanwege de toegenomen mondigheid en betere informatievoorziening zijn mensen geneigd meer eisen te stellen aan dienstverlening van organisaties, markt en overheid. Als iets hen niet bevalt, komen ze makkelijk in opstand. Via internet of lokale netwerken (de buurt, het schoolplein) weten mensen elkaar makkelijk te vinden om samen een tijdelijke organisatie op te richten tegen bijvoorbeeld het kappen van een boom of de komst van een nieuwe snelweg. Daarbij worden ook snel expertise en middelen gemobiliseerd. De tijdelijke organisaties of belangengroepen verdwijnen weer zodra het doel is bereikt of de interesse van vrijwilligers afneemt.

3.2.2 Dispersed networks

Naast deze tijdelijke actiegroepen en organisaties ontstaat er nog een nieuwe organisatievorm: de dispersed networks. Dit zijn gevirtualiseerde decentrale netwerken die passen bij het ontstaan van lichte gemeenschappen. De netwerken zijn open, vluchtig en kennen geen grenzen (in deelname noch

² Tertiaire organisaties zijn organisaties waarbij de achterban geen onderlinge sociale contacten onderhoudt. Secundaire organisaties worden gekenmerkt door veelvuldige face-to-facecontacten tussen de leden.

geografisch). Nieuwe communicatiemiddelen, zoals de programma's Hyves en Myspace, fungeren als motor voor de dispersed networks. Een voorbeeld van zo'n dispersed network vormen de diverse 'Wiki-gemeenschappen'. Overigens maakt ook het bedrijfsleven gebruik van dergelijke netwerken. Boeing bijvoorbeeld gebruikt de inbreng van honderden mensen vanuit de hele wereld voor de ontwikkeling van haar vliegtuigen. Een ander bekend voorbeeld is Linux, dat door een dispersed network is opgebouwd en wordt onderhouden. Dispersed networks zijn niet in de plaats gekomen van oude netwerken en organisaties, maar ze bestaan naast elkaar.

Door het ontstaan van dispersed networks is het mogelijk om op nieuwe manieren maatschappelijk betrokken te zijn. Het participatierepertoire heeft zich uitgebreid. Het is mogelijk om bij Amnesty in een activistische groep te zitten die wekelijks met een standje op een festival staat, maar ook om alleen mee te doen aan een handtekeningenactie via e-mail. Beide typen netwerken hebben elkaar nodig. Dispersed networks kunnen erin slagen om in korte tijd de stem van veel mensen bij elkaar te brengen in bijvoorbeeld een handtekeningenactie. Via een dispersed network kunnen mensen elkaar ook over de hele wereld helpen, wanneer en waar het hen maar uitkomt. De organisatie Nabuur is een voorbeeld. Via deze organisatie kan online vrijwilligerswerk worden verricht over de hele wereld, bijvoorbeeld door vanuit eigen huis mensen in Afrika te adviseren over het installeren van waterzuiveringsinstallaties.³

Oude organisaties en netwerken blijven bestaan en hebben ook hun eigen functies. Zij krijgen door de overheid een belangrijke rol toebedeeld als gesprekspartner en vormen mede de checks and balances van het systeem. Tevens zijn oude organisaties en netwerken de toegang tot de politieke elite. Dispersed networks kunnen ook gebruikmaken van de kennis die er in dit soort organisaties veelal aanwezig is.

Het is voor de 'oude' organisaties wel een opgave om gezien te blijven worden als volwaardige gesprekspartner. Het ledenaantal, de aanwezige expertise en de mate waarin 'oude' organisaties aansluiting weten te vinden met nieuwe losse verbanden legitimeren zo'n positie.

3.3 Gelegenhediscoalities

3.3.1 Betrekken van bedrijfsleven

Het wegvallen van grote ideologieën en het zakelijker, pragmatisch denken leidt soms tot een instelling van 'het doel heiligt de middelen'. Het resultaat wordt van groter belang dan idealen. Vooral onder jongeren leidt dit tot minder terughoudendheid om het bedrijfsleven te betrekken bij de civil society. Als een energieleverancier een evenement wil sponsoren dat gericht is op bewust-

³ Bijvoorbeeld via de organisatie Nabuur. Zie www.nabuur.com.

wording van klimaatverandering, dan gebeurt dit. De bewustwording van burgers staat dan voorop, ongeacht het middel dat daartoe wordt ingezet. Het bedrijfsleven en de civil society zullen elkaar in toenemende mate beter vinden, ook zonder inmenging van de overheid. Burgers weten zelf wie ze moeten benaderen om aan gratis bouwmaterialen te komen voor een speelplek en hebben hiervoor geen gemeentebestuurder meer nodig. In het kader van het maatschappelijk verantwoord ondernemen, good governance en andere in het bedrijfsleven in zwang zijnde concepten, zal de verwevenheid tussen markt en middenveld voorlopig blijven toenemen.

3.3.2 Coalities tussen oud en nieuw

Ook tussen traditionele middenveldorganisaties en nieuwe tijdelijke belangengroepen zullen gelegenheidscoalities ontstaan. De overheid zoekt in toenemende mate naar draagvlak voor beleidskeuzes en wil daarom de civil society betrekken bij het beleid. Representativiteit en legitimiteit van de inspraak zijn hierbij belangrijk. Oude formele organisaties en nieuwe tijdelijke actiegroepen hebben elkaar nodig, want samen hebben ze een grotere achterban. De oude formele organisaties hebben via de kleine tijdelijke actiegroepen een beter beeld van wat er 'onder de mensen' leeft. Op hun beurt hebben de kleine tijdelijke actiegroepen de grote formele organisaties weer nodig om serieus genomen te worden als gesprekspartner. Bovendien beschikken grote formele organisaties doorgaans over meer middelen die belangrijk kunnen zijn bij beleidsbeïnvloeding (meer deskundigheid, meer financiële middelen, meer capaciteit om actie te voeren).

4 RELATIE TUSSEN DE OVERHEID EN DE CIVIL SOCIETY

Van oudsher worden aan het maatschappelijke middenveld verschillende functies toegedicht. De belangrijkste zijn samen te vatten als agenderend, signalerend, toezichhoudend en, zij het in beperkte mate, uitvoerend. Overheden, zowel centraal als decentraal interacteren met deze organisaties; ze ontvangen signalen, waaronder verzet, overleggen en voeren overheidsbeleid uit via hen. Van groot belang daarbij is dat die overheden de organisaties kunnen zien als vertegenwoordigers van bepaalde groepen, als de legitieme vertolkers van bepaalde standpunten of als aandragers van creatieve ideeën en oplossingen voor beleidsvraagstukken.

De geconstateerde ontwikkelingen binnen de civil society zorgen voor een grotere diversiteit aan organisaties en organisatievormen. Traditionele organisaties vervullen nog wel taken die de overheid bewust of onbewust aan het middenveld overlaat of het middenveld zelf oppakt, maar de leden van tijdelijke actiegroepen of de dispersed networks zetten zich maar beperkte tijd in; totdat hun doel is bereikt. Structureel taken aan deze groepen overdragen is daarom niet altijd mogelijk. Bovendien is bij hen niet altijd een duidelijk aanspreekpunt aanwezig en is de legitimiteit evenmin altijd even helder. In dat soort gevallen kan de overheid ervoor kiezen zich direct te richten tot de burger. De middelen daartoe zijn immers steeds meer voorradig.

De nieuwe ontwikkelingen vereisen daarom een nog alertere overheid; zij moet haar communicatie met en via de civilsocietyorganisaties bij voortduring monitoren en beoordelen op zowel de doelmatigheid als de rechtmatigheid (in de zin van benaderen we de juiste organisatie). Ze zal daarom flexibeler moeten optreden. Zij kan daarbij bovendien kiezen uit meer partijen; maatschappelijk middenveld, burgers en bedrijfsleven.

4.1 De rol van de civil society

De verschillende civilsocietyorganisaties vervullen elk hun eigen rol in relatie tot de overheid. Deze rollen kunnen bestaan uit een signalerende, agenderende, uitvoerende en toezichhoudende rol. Hieronder wordt per type organisatie weergegeven welke rol zij kunnen vervullen.

Traditionele middenveldorganisaties vervullen van oudsher alle vier de rollen. Dit geldt minder voor dispersed networks, bovendien op een andere manier. Er zijn geen vaste aanspreekpunten binnen dispersed networks: iedereen kan er deel van uitmaken en een netwerk opzetten. De netwerken kunnen snel veranderen van deelnemers en zelfs van doelen. Dat maakt ze als partners voor de overheid minder aantrekkelijk.

Tijdelijke belangen- en actiegroepen kunnen de vier rollen ook vervullen, maar hierbij moet rekening worden gehouden met hun tijdelijke karakter. Dit type organisaties kan een aantal taken uitvoeren, zolang het gaat om kortdurende

activiteiten. Ook is het voor de overheid niet makkelijk goed te anticiperen op het ontstaan van tijdelijke belangengroepen. Want wie representeren deze groepen?

Naast het vervullen van deze vier rollen, kunnen alle typen maatschappelijke middenveldorganisaties zelf, buiten de overheid om, met oplossingen komen voor maatschappelijke problemen. In toenemende mate komt deze innoverende kracht van het maatschappelijk middenveld tot uiting in samenwerking met het bedrijfsleven. Hieronder wordt de manier waarop de verschillende typen organisaties een aantal taken verricht nader toegelicht.

4.1.1 Traditionele middenveldorganisaties

Traditionele middenveldorganisaties kunnen de volgende rollen vervullen:

- *Signalerend.* De actieve mensen binnen deze organisaties signaleren nieuwe maatschappelijke misstanden en mobiliseren indien nodig hun achterban om hiertegen te protesteren en het onderwerp op de agenda te zetten.
- *Agenderend.* Deze organisaties worden serieus genomen als gesprekspartner en zijn bedreven in het lobbyen via officiële kanalen. Ook kunnen zij oplossingsrichtingen aandragen voor beleidsvraagstukken.
- *Uitvoerend.* Van oudsher nemen deze organisaties een aantal taken van de overheid over, zoals bijzonder onderwijs of natuurbeheer. De traditionele organisatie die in de richting van serviceorganisatie schuift, voert bij uitstek mee uit. Denk maar aan het deel van de zorgverzekeringen dat via oude ledenorganisaties wordt verzorgd.
- *Toezichthoudend.* Traditionele middenveldorganisaties hebben een grote achterban die bestaat uit mondige individuen. Zij nemen het beleid waarmee zij worden geconfronteerd kritisch waar. Bovendien beschikken traditionele middenveldorganisaties doorgaans over de expertise en de middelen om toezicht te houden.

4.1.2 Dispersed networks

Dispersed networks kunnen de volgende rollen vervullen:

- *Signalerend.* Actieve burgers die maatschappelijke misstanden signaleren kunnen deze misstanden via bijvoorbeeld internet onder de aandacht brengen bij gelijkgestemden. Indien nodig wordt een netwerk gemobiliseerd om tegen deze misstanden te protesteren, bijvoorbeeld door een digitale handtekeningenactie te houden. De aard van deze netwerken maakt dat ook snel een internationale 'vuist' kan worden gemaakt richting overheden of het bedrijfsleven.
- *Agenderend.* Dispersed networks zijn flexibele decentrale netwerken. Iedereen kan deel uit maken van zo'n netwerk of er een opzetten. Door nieuwe media te gebruiken, kunnen bijvoorbeeld met veel succes handtekeningenacties worden opgezet. Op deze manier kunnen zij het afdwingen dat hun stem telt bij de overheid en ze als gesprekspartner worden beschouwd; ze kunnen in korte tijd de agenda 'setten'. Ook

kunnen zij oplossingsrichtingen aandragen voor beleidsvraagstukken.

- *Uitvoerend.* Mits de taken hierop worden afgestemd, kunnen ook via dispersed networks taken worden uitgevoerd. Leden van dispersed networks willen zich inzetten vanuit hun eigen huis, in hun eigen tijd. Zoals al eerder is aangegeven, maakt het bedrijfsleven reeds gebruik van deze netwerken.
- *Toezichhoudend.* Iedereen kan binnen mum van tijd deel uit maken van een dispersed network. Iedereen die met een maatschappelijke ontwikkeling of beleidsmaatregel wordt geconfronteerd die hij negatief beoordeelt, kan actie ondernemen. Een hele letterlijke toezichtfunctie is die waarin via sms lichte gemeenschappen de politie ondersteunen bij de opsporing van verdachten. Daarmee is elke burger als het ware een toezichthouder. Er bestaan echter geen formele afspraken waarin is vastgelegd wie waarop toezicht houdt.

4.1.3 Tijdelijke belangen-/actiegroepen

Tijdelijke belangen-/actiegroepen kunnen de volgende rollen vervullen:

- *Signalerend.* Alle mondige burgers weten elkaar te vinden bij een vermeende misstand. Via nieuwe media en lokale netwerken kunnen snel actiegroepen worden opgericht.
- *Agenderend.* Door de juiste pressiemiddelen in te zetten, kunnen deze groepen hun onderwerp op de agenda zetten. Zo kunnen tijdelijke actiegroepen het gemeentehuis bezetten en daarmee het gesprekspartnerchap afdwingen. Ook kunnen zij oplossingsrichtingen aandragen voor beleidsvraagstukken.
- *Uitvoerend.* Tijdelijke actiegroepen verrichten eenmalige daden. Ze kunnen bijvoorbeeld deelnemen aan een schoonmaakmiddag in de buurt. De uitvoerende taken zijn tijdelijk, dus voor langdurige werkzaamheden kan geen beroep worden gedaan op deze groepen.
- *Toezichhoudend.* Mondige burgers kunnen in een tijdelijke actiegroep toezicht houden als ze bijvoorbeeld de procedure volgen van het kappen van bomen of van de aanleg van een nieuwe snelweg. Zo nodig stappen de actiegroepen naar de rechter om hun toezichthoudende functie in de praktijk te brengen.

4.2 Afspiegeling van de samenleving

Van groot belang voor de overheid in haar relaties met de civil society is de mate waarin de organisaties als vertegenwoordigers van delen van de samenleving kunnen worden gezien. Daarin zijn door de beschreven ontwikkelingen wel wat veranderingen opgetreden.

4.2.1 Verbrokkeling

Het aantal organisaties die een goede afspiegeling zijn van de samenleving als geheel, zal afnemen. Dit komt door verbrokkeling: de civil society zal steeds meer bestaan uit verschillende 'mini civil society's', waarbij de ene groep er beter in slaagt zich goed te organiseren en te profileren dan de andere. De overheid zal daarom niet alleen formele, traditionele organisaties moeten betrekken bij haar beleid. Ze loopt dan de kans dat bepaalde groepen (laagopgeleiden, allochtonen, jongeren) worden uitgesloten. Er moet daarom in verschillende gevallen op lager organisatieniveau worden gezocht naar de juiste gesprekspartners. Dat is bijvoorbeeld het geval wanneer allochtone jongeren in achterstandswijken moeten worden bereikt. Daarvoor moet binnen de 'mini civil society's' worden gezocht naar de kristallisatiepunten, zoals buurtvaders of de lokale gemeenschap rond de sportschool. Het wordt daarmee voor de overheid moeilijker om de juiste gesprekspartners te bereiken.

4.2.2 Tijdelijk karakter

Vanwege het vluchtige karakter van lichte gemeenschappen, worden organisaties soms net zo snel opgericht als opgedoekt. Traditionele achterbanorganisaties met als primaire taak beleid beïnvloeden, raken hun exclusieve rol als gesprekspartner kwijt. Er wordt op de deur geklopt door nieuwe tijdelijke organisaties en gelegenheidscoalities. Dit maakt het voor de overheid lastig de civil society als coproducteur van beleid te beschouwen. De civil society-organisaties zelf wegen per issue af of ze met de overheid in gesprek willen. Dit doen organisaties op basis van pragmatische in plaats van ideologische redenen. Het pragmatisme zorgt ook voor dat nieuwe, niet voor de hand liggende coalities als gesprekspartner voor de overheid kunnen ontstaan. Bij besluitvorming omtrent het Groene Hart ontstond bijvoorbeeld een coalitie tussen NEPROM (Vereniging van Nederlandse Projectontwikkeling maatschappijen) en milieufederaties.

4.2.3 Veranderende partners

Tot slot kan worden gesteld dat door het ontstaan van tijdelijke initiatieven en organisaties en zapedrag van burgers de overheid minder 'natuurlijke' partners zal hebben in het maatschappelijk middenveld. Daar waar de overheid de burgers wil consulteren, informeren of activeren, zal zij mogelijk meer op de individuele burger dan op de collectieven moeten richten. Moderne communicatiemiddelen, met name internet, maken dat ook steeds meer mogelijk. Tegelijkertijd zullen overheden meer te maken krijgen met tijdelijke, goed georganiseerde en doelgerichte hindermachten.

Daarentegen kunnen overheden ook nieuwe partners voor beleid verwelkomen. De maatschappelijke betrokkenheid van marktpartijen is immers sterk toegenomen. Bedrijven laten ook werknemers een rol spelen in het maatschappelijk middenveld door maatschappelijk verantwoord te ondernemen. Eén van de

manieren waarop het maatschappelijk verantwoord ondernemen bijvoorbeeld vorm krijgt, is toestaan dat werknemers een dagdeel per maand mogen besteden aan een goed doel. Een werknemer kan dan bijvoorbeeld in de baas zijn tijd meehelpen met het schrijven van een businessplan voor een organisatie voor gehandicapte kinderen, of kan zelfs vier weken op reis worden gestuurd naar een Afrikaans land om daar de lokale mensen te helpen bij het opzetten van een efficiënt registratiesysteem voor een ziekenhuis.

Dit heeft tot gevolg dat naast burgers, ook de overheid de marktpartijen kan betrekken bij het beleid.

Daarnaast ontstaan er nieuwe netwerken (bijvoorbeeld de dispersed networks) en gelegenheidscoalities. Hiermee is het aantal partijen waarmee de overheid in zee kan gaan, toegenomen.

4.2.4 Beperkt beroep

Het beroep dat de overheid kan doen op de civil society als partner, wordt beperkter. Mensen willen zich niet meer levenslang binden aan één en dezelfde organisatie. Het liefst verrichten zij duidelijk afgebakende taken. Als de overheid voor het versterken van de sociale cohesie een beroep doet op buurtbewoners, moet een project worden opgezet waarin mensen bijvoorbeeld voor een periode van drie maanden één uur per week samen de wijk opknappen. Hierdoor zullen civilsocietyorganisaties in mindere mate uitvoerende en toezichthoudende functies vervullen.

Het is van belang de middenveldorganisaties niet te overbelasten met taken zoals zorgen voor een betere integratie. Van sportverenigingen wordt bijvoorbeeld in dit opzicht veel verwacht, en soms worden er ook prestatieafspraken gemaakt. Om extra activiteiten te ontplooien naast het sporten, zijn echter weer meer vrijwilligers nodig. Deze capaciteit is niet altijd voorhanden.

Dit betekent ook dat de civil society verwachtingen tempert van het oplossen van bepaalde maatschappelijke problemen. Het tekort aan zorg voor een vergrijzende populatie kan bijvoorbeeld maar beperkt door mantelzorgers worden opgelost. De mensen hebben het te druk voor intensieve zorg of ze willen zich niet voor langere tijd vastleggen.

Nog minder kan een beroep worden gedaan op de groep Nederlanders die weinig vertrouwen heeft in bestaande instituties en zich daar dan ook van afwenden; de cynische 38 procent. Zij zijn minder gevoelig voor een appel verwijzend naar algemeen belang (wanneer overheden bepaald gedrag wil bevorderen bijvoorbeeld), maar kunnen via moderne middelen in korte tijd wel een serieuze hindermacht oproepen.

4.2.5 Rol van de overheid

De overheid ziet zich derhalve geconfronteerd met een minder stabiele, meer dynamische civil society. Deze civil society heeft mondige, zelfstandige mensen, maar ook een groep cynische burgers. Bovendien is er een bedrijfs-

leven dat zich steeds maatschappelijker opstelt. Welke rol(len) zijn in dat theater te verwachten van de overheden?

De overheid zou de rol van gastheer voor de civil society kunnen spelen. Maar dan wel een gastheer die zich realiseert dat de ontvangende partij zich niet vanzelfsprekend als intermediair zal laten aanspreken, naar de overheid zal luisteren of zich tot de overheid zal richten.

De rol van gastheer behelst dat ze moet proberen initiatieven mogelijk te maken. Hoe de overheid dit het beste kan doen, verschilt per type burgerinitiatief. Lichte initiatieven hebben doorgaans vooral behoefte aan betrokkenheid van de overheid. Ze hebben niet direct behoefte aan subsidie of invloed, maar wel aan een vast aanspreekpunt van de overheid, bijvoorbeeld een wethouder. Naarmate het onderling en extern contact binnen een initiatief toeneemt, groeit de behoefte om serieus te worden genomen en hun inbreng ook terug te zien op de beleidsagenda.

De behoefte aan meer subsidie groeit bij organisaties die beschikken over zowel sterke interne als externe contacten, met vaak een hogere mate van legitimiteit en met een duidelijke taak en rolopvatting.¹

Voor initiatieven binnen allochtone gemeenschappen geldt dat zij vooral behoefte hebben aan ondersteuning op het gebied van concrete faciliteiten (bijvoorbeeld het beschikbaar stellen van accommodatie) en deskundigheid (een professional die helpt bij het opzetten van een goed functionerende organisatie).²

Keer op keer zal de overheid de keuze moeten maken uit de tot haar beschikking staande communicatiekanalen. Voor het toetsen van beleid kan mogelijk de burger direct worden benaderd via burgerfora, internet of via vormen van dispersed networks. Gaat het om specifieke, lokale issues dan komen mini civil society's in aanmerking. De overheid zal dan 'door de knieën' moeten om die organisaties te herkennen. Soms is samenwerking met een oude traditionele club daarvoor een efficiënte weg. De jeugd is beter te benaderen via virtuele gemeenschappen als YouTube of msn dan via 'ouderwetse' verenigingen; bij ouderen is dat mogelijk juist andersom.

Voor het bedrijfsleven is van belang dat de overheid verantwoordelijkheid neemt bij het maken van beleidskeuzes. Het bedrijfsleven staat in zijn algemeenheid positief ten opzichte van het meedenken over beleid en participeren in maatschappelijke projecten, maar de procedures moeten niet te lang duren. Als het te lang duurt voordat knopen definitief worden doorgesneden, raakt het bedrijfsleven vaak ongeduldig en haakt af.

¹ Hurenkamp e.a. (2006) *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven*. Universiteit van Amsterdam/NICIS.

² Bron: Interview Mohammed Sini, 24-10-07.

5 BEREIKEN, BETREKKEN EN BENUTTEN: DE ADVIESVRAAG

5.1 Inleiding

Het ministerie van VROM en de civil society zijn op verschillende manieren nauw met elkaar verbonden. VROM kan via civilsocietyorganisaties informatie over het beleid verspreiden en draagvlak voor zijn beleid creëren. De civil society kan ook dienen als klankbord voor VROM, ideeën en oplossingsrichtingen aandragen voor beleidsvraagstukken en zelfs taken uitvoeren. VROM wil daarom de civil society bereiken, betrekken en benutten. Eerder hebben we geconstateerd dat binnen de civil society een grotere diversiteit aan organisaties en organisatievormen is ontstaan. Traditionele organisaties vervullen nog wel taken die de overheid bewust of onbewust aan het middenveld overlaat of het middenveld zelf oppakt, maar leden van tijdelijke actiegroepen of dispersed networks zetten zich maar beperkte tijd in: totdat hun doel is bereikt. Structureel taken aan deze groepen overdragen, is daarom niet altijd mogelijk. Bovendien is niet altijd een duidelijk aanspreekpunt aanwezig en is de legitimiteit van deze groepen evenmin altijd even helder. Deze ontwikkelingen vereisen daarom een nog alertere overheid; zij moet haar communicatie met en via de civilsocietyorganisaties voortdurend monitoren en beoordelen op zowel de doelmatigheid als de rechtmatigheid (in de zin van benaderen we de juiste organisatie). Ze zal daarom flexibeler moeten optreden. Zij kan daarbij bovendien kiezen uit meer partijen: maatschappelijk middenveld, burgers en bedrijfsleven. In dit hoofdstuk gaan we in op de rol en de strategie van de overheid bij het bereiken, betrekken en benutten van de civil society en het bedrijfsleven.

We onderscheiden in dit hoofdstuk de volgende redenen van VROM om de civil society te willen bereiken, betrekken en benutten:

- informatie verstrekken over het beleid;
- draagvlak creëren voor het beleid;
- het verkrijgen van een tegengeluid;
- het verkrijgen van ideeën en oplossingsrichtingen voor beleidsvraagstukken;
- het uitvoeren van signalerende, agenderende, uitvoerende en toezichthoudende taken.

In de praktijk lopen de doelen bereiken, betrekken en benutten vloeiend in elkaar over.

5.2 Bereiken

Ten tijde van de verzuiling was het duidelijk wie de gesprekspartners waren voor de overheid. Elke maatschappelijke groepering was vertegenwoordigd in middenveldorganisaties met een duidelijke organisatiestructuur. Tegenwoordig is dit niet meer het geval. Oude geformaliseerde instituties bestaan nog wel, maar nemen af in belang: zij zijn niet meer de enige speler in het veld. Er ontstaan nieuwe netwerken, waarvan de organisaties vaak op tijdelijke acties gericht zijn. Als VROM zowel oude als nieuwe organisaties wil bereiken, betekent dit dat ze flexibel moet zijn.

Bij het bereiken van de civil society zijn de volgende aspecten van belang:

- Stel het doel van het bereiken van de civil society vast. Doelen kunnen bijvoorbeeld zijn informatie verstrekken over beleid of het uitnodigen van organisaties om mee te denken over beleid.
- Identificeer op basis van het doel de juiste doelgroepen.
- Kies voor elke doelgroep de passende communicatievorm.
- Wees zelf goed bereikbaar voor civilsocietyorganisaties.

5.2.1 Vaststellen doel

Het startpunt is het vaststellen van het doel van het bereiken van de civil society. Op basis hiervan kunnen dan de juiste doelgroepen worden geïdentificeerd. Het maakt namelijk verschil of het doel van het bereiken van de civil society het creëren van draagvlak voor beleid is, of het verkrijgen van ideeën en oplossingsrichtingen voor beleidsvraagstukken. In het eerste geval is het raadzaam zo veel mogelijk verschillende organisaties en zo veel mogelijk mensen te bereiken (des te meer verschillende organisaties en des te meer mensen, hoe groter immers het draagvlak is). In het tweede geval kan het voor de hand liggen met een specifieke groep om tafel te gaan zitten. Als VROM ideeën wil opdoen over ouderenhuisvesting, ligt het voor de hand dat VROM met ouderen spreekt over hun woonwensen.

5.2.2 Communicatie op maat

Als de relevante doelgroepen zijn geïdentificeerd, is het raadzaam voor elke partij na te gaan welke vorm van communicatie het meest passend is om de doelgroep te bereiken. Elke organisatie, zowel de formele geïnstitutionaliseerde organisaties als de nieuwe losse netwerken, heeft eigen kanalen om leden te bereiken. Bij de oude geformaliseerde organisaties zijn de kanalen makkelijk te vinden. Vanwege de versnippering van het middenveld zijn dat echter niet de enige spelers in het veld, er zijn nieuwe tijdelijke netwerken bijgekomen. Om deze te bereiken is het aan te bevelen de organisaties of

zelfs burgers op te zoeken in hun eigen omgeving en aan te spreken in hun eigen taal ('door de knieën').¹

Behalve zelf actief op zoek gaan naar organisaties van de civil society, is het aan te bevelen zelf ook goed bereikbaar te zijn. Als civilsocietyorganisaties bijvoorbeeld informatie willen hebben over een bepaald beleidsonderwerp, is het raadzaam te zorgen dat de relevante beleidsstukken makkelijk te verkrijgen en op een toegankelijke manier gepresenteerd zijn. Het internet speelt hierbij een belangrijke rol.

Hieronder wordt aan de hand van een fictief voorbeeld toegelicht hoe VROM verschillende organisaties/groepen in het maatschappelijk middenveld kan bereiken.

De Stichting Nederland Schoon organiseert samen met VROM en de Nederlandse gemeenten een landelijke opschoondag (zie:

<http://www.nederschoon.nl/actueel/actueel.htm>). Tijdens de Landelijke Opschoondag is het de bedoeling dat zo veel mogelijk partijen (sportclubs, verenigingen, scholen, bedrijven en gemeenten) meehelpen om zwerfafval uit het straatbeeld te laten verdwijnen.

Het doel van VROM om de civil society te bereiken, is in dit geval driedig:

- VROM wil zo veel mogelijk partijen bereiken om informatie te verstrekken over deze dag.
- VROM wil dat zo veel mogelijk mensen meedoen aan de dag.
- VROM wil nieuwe ideeën opdoen om volgend jaar nog effectievere acties te bedenken die het zwerfafval reduceren.

De eerste stap is het identificeren van de relevante doelgroepen. In dit geval is het doel om zo veel mogelijk partijen te bereiken. Hoe meer organisaties weten van de dag, des te meer mensen kunnen meedoen en des te meer effect de Opschoondag heeft. Tevens is het onderwerp laagdrempelig: zowel hoog- als laagopgeleiden, jongeren en ouderen in staat kunnen zijn creatieve ideeën in te brengen voor nog effectievere acties om zwerfafval te reduceren.

Zoals eerder opgemerkt, is het bij het bereiken van de verschillende groepen van belang dat VROM de juiste kanalen en communicatiemiddelen gebruikt. Dit kan voor de verschillende groepen als volgt:

5.2.3 Het bereiken van traditionele middenveldorganisaties

De beste manieren om geïnstitutionaliseerde organisaties te bereiken, liggen voor de hand. Deze organisaties hebben immers duidelijke aanspreekpunten in de vorm van een voorzitter, secretaris of persvoorlichter van een vereniging, stichting of club. Bovendien zijn zij vaak al vertegenwoordigd in overlegorganen met landelijke of gemeentelijke overheden.

¹ Soms leidt dit tot moeilijke afwegingen. De discussie over het wel of niet schudden van handen door straatcoaches in Slotervaart is hier een voorbeeld van. Hoe ver moet de overheid gaan om bepaalde groepen te bereiken?

Bij het bereiken van zo veel mogelijk organisaties en mensen om mee te doen aan de Opschoondag, adviseren wij om organisaties te benaderen die affiniteit hebben met het onderwerp. Hierbij valt te denken aan organisaties die zich bezighouden met openbare ruimte, natuur en milieu. Dit kunnen zowel landelijke als plaatselijke organisaties zijn.

Daarnaast zijn organisaties die geworteld zijn in plaatselijke gemeenschappen ook geschikt om te benaderen, ook als ze niet direct gerelateerd zijn aan het onderwerp. Sportverenigingen en buurtraden kunnen mensen mobiliseren die in hun eigen buurt samen kunnen meedoen aan de Opschoondag. Ondernemersverenigingen kunnen de plaatselijke ondernemers mobiliseren.

Aan contactpersonen van de genoemde organisaties kan per brief of per mail worden gevraagd de leden of achterban van de organisatie op de hoogte te brengen van de Opschoondag en de oproep om ideeën aan te dragen.

5.2.4 Het bereiken van kleinere tijdelijke actiegroepjes

Via de geïnstitutionaliseerde organisaties kan VROM in contact komen met kleinere tijdelijke actiegroepjes. Hierbij valt vooral te denken aan organisaties op gemeentelijk niveau en wijkniveau, vanwege de contacten in de buurten. Tevens is het raadzaam voldoende publiciteit te genereren rond de activiteit waarvoor VROM burgers wil bereiken, zodat burgers zelf ook tijdelijke actiegroepjes kunnen oprichten.

Een aantal geïnstitutionaliseerde organisaties op gemeente- en buurniveau kan worden benaderd om in contact te komen met kleinere actiegroepjes of actieve bewoners die een actiegroepje voor de Opschoondag kunnen vormen. Hierbij valt te denken aan een wijkopbouworgaan, dat voldoende voelsprietten in de wijk heeft om te weten welke niet-geformaliseerde actiegroepjes er in de wijk zijn. Dit zijn bijvoorbeeld actiegroepen rondom het behoud van een aantal bomen in de straat of tegen de sloop van een flat. Wijkopbouworganen weten ook welke actieve bewoners (die misschien nog geen deel uit maken van een actiegroep) zich betrokken voelen bij de buurt en mogelijk wel willen meedoen aan de Opschoondag. Het is ook mogelijk dat, als VROM de Opschoondag duidelijk aankondigt op haar website, burgers zelf tijdelijke groepjes oprichten om deel te nemen aan de dag, één persoon kan bijvoorbeeld de straat mobiliseren om samen de straat op te ruimen.

5.2.5 Het bereiken van dispersed networks op internet

Het bereiken van dispersed networks op internet begint bij het in kaart brengen van welke digitale dispersed networks relevant kunnen zijn. Dit kunnen bijvoorbeeld 'hubs' in digitale netwerken zijn, zoals startpagina's of specifieke weblogs. Als een relevant dispersed network is gevonden, kan per e-mail contact worden opgenomen met de initiatiefnemer met de vraag een oproep te mogen plaatsen om leden van het dispersed network te bereiken. In de praktijk zal dit niet eenvoudig zijn, tenzij de dispersed networks al affiniteit hebben met het onderwerp waarvoor VROM leden van het netwerk wil bereiken. Het karakter van digitale dispersed networks brengt met zich mee dat het niet duidelijk is wie de leden zijn van dit netwerk en waar deze mensen wonen. Voor gerichte doelgroepbenadering zijn dispersed networks daarom

niet het meest geschikte middel.

Een andere mogelijkheid voor het bereiken van leden van dispersed networks is zelf actief participeren in een dergelijk netwerk.

Om dispersed networks te bereiken om informatie te verstrekken over de Opschoondag, kan VROM proberen een oproep te plaatsen op milieu.startpagina.nl. VROM kan ook zelf actief participeren in dispersed networks, bijvoorbeeld door een Hyvesaccount aan te maken. Enkele politici hebben al een dergelijk account. Duizenden mensen zijn bijvoorbeeld 'vriend' van Jan Peter Balkenende en Wouter Bos. Het is echter maar de vraag of een VROM-hyve net zo veel 'vrienden' zou trekken: het zijn de personen Bos en Balkenende die leden aanspreken en niet hun functies. Het ministerie van VROM als orgaan staat verder van mensen af dan een persoon. Uiteraard zou de minister van VROM zelf een persoonlijke hyve kunnen starten. Via Hyves kan de minister dan mensen benaderen om een poll in te vullen of berichten sturen met een aankondiging van een Opschoondag. Het is mogelijk dat hier andere groepen op zouden reageren dan via andere kanalen worden bereikt, maar vanwege de anonimiteit van internet is dit moeilijk te achterhalen. Door de interesse in het lokale is er meer effect te verwachten van een gemeentehyve (er bestaat een Amsterdam-hyve met bijna 40.000 leden die overigens niet door de gemeente zelf is opgestart).

5.2.6 Het bereiken van 'moeilijkere' doelgroepen

Via bovenstaande methoden kunnen niet alle groepen makkelijk worden bereikt. Een deel van de Nederlanders is geen lid van een geïnstitutionaliseerde organisatie, en is ook niet bekend bij opbouwwerkers, huisartsen of andere sleutelpersonen. Vaak zijn het oudere blanke hoogopgeleide mannen die actief betrokken zijn bij wijkraden et cetera.

Het bereiken van allochtone groepen kan door in contact te treden met sleutelfiguren. Dit zijn mensen die de weg kennen in de gemeenschappen waaruit ze afkomstig zijn, gezag en een groot netwerk hebben. Hen moet duidelijk worden gemaakt wat het doel is van het project of de activiteit en waarvoor contact wordt gezocht met de groep. Hierbij is het van belang om de sleutelfiguren ook iets te bieden (dus bijvoorbeeld duidelijk te maken welke positieve gevolgen het project kan hebben voor de groep waarmee de sleutelfiguur verbonden is).² Via hen kan de overheid verder in contact komen met leden van de allochtone gemeenschap.

Om jongeren te bereiken kan een soortgelijke aanpak worden toegepast. Er zijn goede ervaringen opgedaan met het contact leggen met intermediairs (bijvoorbeeld uit het onderwijs of de hulpverlening). De intermediairs kunnen worden gevraagd om de overheid in contact te brengen met jongeren. Als ze dat willen, kunnen flyers worden gegeven die de intermediairs kunnen verspreiden onder de jongeren.³ Daarnaast is er nog een groep mensen die

² Bron: Bebelaar, K. (2007) *Handreiking interetnische contacten*. Utrecht: Utrecht: Forum: Instituut voor multiculturele ontwikkeling.

³ Bron: Prakken, J. (2003) *Jongerenparticipatie vraagt een fikse investering*. Amsterdam: Stichting Alexander.

zich zo veel mogelijk afzijdig houdt van de overheid (meer dan 30% van de Nederlanders). Dat zij zich afzijdig houden van de overheid wil niet zeggen dat ze niet aangesloten zijn bij bijvoorbeeld de ANWB of een sportvereniging. Het is mogelijk dat zij daarom al bereikt zijn via de geformaliseerde instituties. Wanneer het belang van het bereiken van een zo groot mogelijke doelgroep groot genoeg is, kunnen folders of huis-aan-huisenquête worden verspreid waarin de naam van een website staat waar mensen kunnen meedenken met het beleid.

Het is van belang dat VROM zich in haar communicatie altijd bewust is van met welke groepen zij te maken heeft. De wijze van communiceren moet hierop worden afgestemd. Maatwerk is hierbij geboden. Bij interetnisch contact (zoals bij allochtone vrouwen die de Nederlandse taal niet machtig zijn) is het bijvoorbeeld van belang de schriftelijke informatie te beperken. Korte en eenvoudige te lezen teksten zijn het sleutelwoord en het valt aan te bevelen zo veel mogelijk beeldmateriaal te gebruiken.⁴ Bovendien is het altijd van belang aan te geven wat de te bereiken groep zelf te winnen heeft bij het contact. Dit kan bijvoorbeeld het wonen in een prettigere/schonere buurt zijn of het opdoen van contacten met andere groepen.

5.3 Betrekken

Bij het betrekken van de civil society zijn de volgende aspecten van belang:

- Het aanspreken van organisaties en burgers op hun eigen belang en de directe opbrengsten van hun participatie aan het maatschappelijke doel.
- VROM kan de civil society stimuleren, faciliteren en ondersteunen om bij het beleid betrokken te zijn.
- Voor een optimaal effect moet de beleids- en wetgevingsprocessen dusdanig worden ingericht dat het burgers makkelijk wordt gemaakt betrokken te zijn.
- Er zijn kennis en vaardigheden nodig om betrokken te zijn bij beleid. Vaak zijn het daarom (organisaties van) hoogopgeleiden die betrokken zijn bij het beleid. Om ook andere groepen te betrekken, moet de communicatie worden aangepast naar het niveau van de groep.

Bij het betrekken van de civil society bij het beleid, is het van belang de verschillende groepen en individuen aan te spreken op het niveau van 'what's in it for me' of op het gedachtegoed van praktisch idealisten. De tijd van grote idealen is voorbij. De meeste mensen zijn niet meer te betrekken op abstracte onderwerpen, maar wel op kwesties waarbij ze zelf belang hebben, en willen

⁴ Bron: Beelaar, K. (2007) *Handreiking interetnische contacten*. Utrecht: Utrecht: Forum: Instituut voor multiculturele ontwikkeling. Overigens bestaat het gevaar dat door het definiëren van specifieke doelgroepen, deze groepen in stand worden gehouden als aparte groep. Wij adviseren hiervoor te waken en telkens na te gaan of de groepen nog steeds wel bestaan als groep. De emancipatie van bijvoorbeeld allochtone vrouwen kan snel gaan, zodat zij niet meer als specifieke groep aangesproken hoeven te worden.

zich inzetten voor duidelijk afgebakende acties die niet te veel moeite kosten. De meeste mensen komen niet meer in beweging rond het smelten van de ijskappen, maar wel als wordt uitgelegd welke consequenties dit heeft voor hen persoonlijk en welke concrete, makkelijke bijdrage ze kunnen leveren om het smelten van de ijskappen tegen te gaan (bijvoorbeeld het nemen van spaarlampen in plaats van gloeilampen).

Bij het betrekken van verschillende civilsocietyorganisaties bij de Opschoondag is het van belang te onderstrepen welke belangen van de organisaties gediend worden door mee te doen. Voor natuur- en milieuorganisaties ligt dit voor de hand: de Opschoondag draagt bij aan een schonere leefomgeving en bewustwording van Nederlanders over zwerfafval. Organisaties als de ANWB kunnen door de actie te ondersteunen hun 'sociale gezicht' laten zien.

Gemeentelijke en lokale organen kunnen worden gewezen op de positieve effecten als buurten of straten samen aan de slag gaan om de buurt op te ruimen (sociale cohesie et cetera)

Bij het betrekken van dispersed networks die niet gerelateerd zijn aan het onderwerp natuur en milieu is het belang minder duidelijk aan te geven.

5.3.1 Faciliteren en stimuleren

VROM kan de civil society faciliteren en stimuleren om bij het beleid betrokken te kunnen zijn. Onbevlekt burgerschap (het idee dat burgerschap het mooist en zuiverst is als het zonder de inmenging van overheid en welzijnswerk tot stand komt) bestaat niet. Om burgers tot actieve zelfredzaamheid te verleiden, moet de overheid zich niet terugtrekken, maar juist betrokken blijven en de civil society stimuleren en faciliteren.⁵ Het faciliteren kan bestaan uit het geven van subsidie, het ter beschikking stellen van ruimten, maar ook uit het overdragen van kennis over bijvoorbeeld inspraakprocedures. Het stimuleren van de civil society kan door organisaties of individuen actief uit te nodigen tot het laten horen van een tegengeluid of het inbrengen van ideeën, maar ook door een incentive voor deelname uit te reiken.

Er zijn kennis en vaardigheden nodig om groepen mensen te organiseren en bij elkaar te houden. Dit leidt er in de praktijk toe dat het vaak groepen hoger opgeleiden zijn die betrokken zijn bij het overheidsbeleid. Om andere groepen te betrekken, is het van belang ondersteuning te bieden bij het organiseren van initiatieven en de communicatie aan te passen aan de leefwereld van de groep die men wil betrekken. VROM organiseerde onlangs bijvoorbeeld een dialoog over de toekomst van de Randstad. De minister van VROM en de betrokken decentrale bestuurders willen samen met belanghebbenden een visie voor de Randstad opstellen, waarin de koers voor de lange termijn wordt uitgestippeld.⁶ Het meedenken over een dergelijke visie vereist abstract denkvermogen. Voor lager opgeleiden zou het geschikter zijn om

⁵ Hurenkamp e.a. (2006) *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven*. Amsterdam/ Den Haag: Universiteit van Amsterdam/ NICIS Kenniscentrum grote steden.

⁶ Zie <http://doemee.vrom.nl/randstad2040>.

bijeenkomsten te organiseren waarin mensen kunnen aangeven wat zij de belangrijkste voorwaarden voor een prettige leefomgeving vinden. Ook is het raadzaam om als VROM middelen beschikbaar te stellen om ervoor te zorgen dat kleinere groepen kunnen meepraten. Dit kan bijvoorbeeld door organisaties concrete ondersteuning te bieden bij het opstellen van bezwaarschriften.

Jongeren en jongerenorganisaties kunnen bijvoorbeeld worden betrokken bij beleid door participatief jongerenonderzoek. Deze vorm van onderzoek wordt steeds vaker toegepast en betreft jongeren als samenwerkingspartners in alle fasen van onderzoek. Jongeren houden zelf na een interviewtraining interviews met andere jongeren en gaan vervolgens op basis van de informatie die dit oplevert met beleidsmakers in gesprek.⁷ Jongeren kunnen dan bijvoorbeeld andere jongeren interviewen over hun ideeën voor een manier om Nederland schoon te krijgen. Het helpt als er een beloning ter beschikking wordt gesteld voor het meest originele idee.

Om organisaties te betrekken bij de Opschoondag, is geen stimulans nodig in de vorm van geld. Meedoen kost immers niets. Wel zou VROM organisaties kunnen faciliteren, door bijvoorbeeld een wijkraad t-shirts te geven om op deze wijze duidelijk herkenbaar als groep deel te nemen aan de dag.

Om specifieke doelgroepen, zoals jongeren te betrekken bij de Opschoondag en ervoor te zorgen dat ze ideeën indienen voor een succesvolle campagne, kan bijvoorbeeld een prijs voor het beste idee worden uitgereikt (bijvoorbeeld een iPod).

5.3.2 Duidelijke verwachtingen

Wanneer VROM de civil society wil betrekken bij het beleidsproces, is het van groot belang vooraf duidelijk te maken wat er met de inbreng van de organisaties of individuen wordt gedaan. Participeren is niet hetzelfde als besluiten, en dit moet voor alle partijen vanaf het begin duidelijk zijn. Dit voorkomt teleurstellingen en afhaken, omdat als er te hoge verwachtingen worden gewekt die niet kunnen worden waargemaakt, hetgeen kan leiden tot sentimenten als 'ze luisteren toch niet'.

Voor een optimaal effect van het betrekken van burgers bij het beleid, is het van belang de beleids- en wetgevingsprocessen kritisch tegen het licht te houden. Is het duidelijk wie het aanspreekpunt is binnen VROM? Is de communicatie over wanneer welke fasen van het beleid ingaan duidelijk? Zijn de termijnen waarop moet worden ingesproken redelijk? Duren beleidsprocessen niet onnodig lang, waardoor de interesse van organisaties en burgers in het onderwerp afneemt? Zijn de drempels om als civil society je betrokken te voelen bij het beleid niet te hoog?

⁷ Bron: Jurrius, K. in: *Nederlands tijdschrift voor Jeugdzorg*. Participatief jongerenonderzoek maakt kwaliteitsslag. Nummer 6, 2005.

5.4 Benutten

De civil society vervult een aantal belangrijke functies. De civil society kan misstanden signaleren, maatschappelijk kwesties op de agenda zetten, taken uitvoeren, toezicht houden op het overheidsbeleid en oplossingsrichtingen aandragen voor beleidsvraagstukken en tegengeluid bieden.

Het beroep dat VROM kan doen op de civil society als partner, wordt beperkter. Mensen willen zich niet meer levenslang binden en verrichten het liefst duidelijk afgebakende taken. De uitvoerende en toezichthoudende functies zullen dus steeds minder in structurele zin worden vervuld door de civil society.

Tegelijkertijd ontstaan er wel steeds meer gelegenheidscoalities met een tijdelijk karakter.

Bij het benutten van de civil society zijn de volgende aspecten van belang:

- Actief op zoek gaan naar nieuwe organisaties. Deze moeten worden aangesproken in hun eigen taal.
- Open staan voor inbreng van nieuwe coalities.
- Duidelijk aanspreekpunt binnen VROM zijn waar civilsocietyorganisaties terecht kunnen met hun ideeën, initiatieven of tegengeluid.
- Indirecte sturing van civilsocietyorganisaties is mogelijk via het faciliteren van fondsen.
- Er zijn grenzen aan het benutten. Benutten moet geen 'gebruiken' worden.

5.4.1 Open staan voor nieuwe coalities

Om goed te kunnen inspelen op de inbreng die de civil society kan leveren, is het raadzaam dat VROM actief organisaties opzoekt en aanspreekt in hun eigen taal.

Hierbij is het van belang open te staan voor het aangaan van coalities met nieuwe partners en niet alleen kijken naar hoe groot de achterban van een organisatie is. Elke coalitie dient in eerste instantie serieus te worden genomen, waarna een afweging kan worden gemaakt hoe sterk het signaal van de betreffende groep moet doorklinken in het beleid.

Om de inbreng van verschillende gelegenheidscoalities zo goed mogelijk te benutten, kan bijvoorbeeld het zandlopermodel van Politiek Online worden gebruikt.⁸ In het begin worden breed meningen en suggesties van stakeholders over een bepaald beleidsonderwerp verzameld. Deze meningen en suggesties worden gebundeld tot een hanteerbare tekst. Eventueel kan dan een verdiepingsslag plaatsvinden met een beperkt aantal stakeholders. Uiteindelijk wordt de hanteerbare tekst weer breed uitgezet om te kijken hoe groot het draagvlak is. Eén van de manieren om dit zandlopermodel in de praktijk te brengen is via internet.

⁸ Zie: <http://politiekonline.nl>.

5.4.2 Het belang van een aanspreekpunt en terugkoppeling

Bij het benutten van de civil society is het van groot belang dat civilsociety-organisaties snel en makkelijk het juiste aanspreekpunt binnen VROM kunnen vinden. Organisaties die een oplossing voor een beleidsvraagstuk aandragen, willen niet te horen krijgen dat het een goed idee is, maar dat er eigenlijk een andere afdeling over gaat. Er zou een frontofficeambtenaar moeten zijn die initiatieven en ideeën vanuit de civil society verzamelt en ervoor zorg draagt dat deze binnen VROM op de juiste plekken terechtkomen. Vervolgens moet binnen een redelijke termijn terugkoppeling plaatsvinden over wat er met het idee van een organisatie is gedaan. Dit hoeft niet te betekenen dat VROM altijd alles moet overnemen wat de civil society bedenkt, immers niet alles past binnen het beleid, als er maar wordt teruggekoppeld waarom er niets mee gedaan kan worden.⁹

In het geval van de Opschoondag betekent dit bijvoorbeeld dat mensen of organisaties, die ideeën hebben aangeleverd voor een succesvolle campagne voor volgend jaar, door middel van een e-mail te horen krijgen welk idee wordt uitgevoerd.

VROM kan de civil society benutten door ervoor zorg te dragen dat de civil society taken uitvoert die VROM belangrijk vindt. De keuze van welke civilsocietyorganisaties worden gefaciliteerd bij het uitvoeren van taken, kan VROM door het steeds vluchtiger worden van organisaties ook overlaten aan andere organisaties, zoals grote fondsen. Door voorwaarden te verbinden aan deze fondsen, kan VROM indirect sturen welke taken de civilsociety-organisaties uitvoeren.

5.4.3 Grenzen van benutten

Het is raadzaam te realiseren dat er grenzen zijn aan het benutten van de civil society: benutten moet geen 'gebruiken' worden. Dit kan worden voorkomen door organisaties ook iets te bieden te hebben wanneer VROM ze wil benutten om bijvoorbeeld in contact te komen met de achterban van een organisatie. Civilsocietyorganisaties zullen hieraan alleen willen meewerken, als het mogelijke effect van hun medewerking in hun voordeel is en als ze merken dat hun inspanningen daadwerkelijk resultaat hebben.

⁹ De politie werkt met soortgelijke methodiek om de aangiftebereidheid te verhogen. In een aantal korpsen wordt gewerkt met het project Service aan melders. Hierbij wordt iedere burger die een melding doet binnen een paar dagen teruggebeld met informatie over wat er met de melding is gedaan.

5.5 Samenwerking met het bedrijfsleven

Het bedrijfsleven heeft al lang niet meer uitsluitend bedrijfseconomische belangen. Meer en meer beseffen bedrijven en ondernemers dat ze deel uitmaken van een maatschappij en dat zij de plicht hebben daar op een verantwoorde manier mee om te gaan: maatschappelijke verantwoordelijkheid.¹⁰ Dat uit zich in sommige gevallen in investeringen in sociale programma's met een belang dat in relatieve zin vergelijkbaar is met de charitas uit einde 19de eeuw. Zo is de bijdrage van ondernemer Bill Gates aan het terugdringen van Aids met meer dan 2 miljard dollar per jaar in meer dan 100 landen vele malen groter dan van welke overheid dan ook. Maar ook Shell investeerde bijvoorbeeld in 2006 140 miljoen dollar alleen in lokale sociale projecten. Shell heeft een 'Social responsibility Committee' waarin onder meer Wim Kok zitting heeft. Bedrijven staan daardoor open voor geluiden van overheden om bij te dragen aan maatschappelijke taken. Bouwer BAM bijvoorbeeld heeft haar wagenpark voorzien van roetfilters, de luchthaven Schiphol laat busjes op biobrandstof rijden. Bedrijven zien hun verantwoordelijkheid, maar kunnen ook in dit geval VROM laten zien hoe verantwoord ze bezig zijn. Dat levert goodwill op en verstevigt zo hun marktpositie. Dit is daarom een win-winsituatie.

VROM kan het bedrijfsleven benutten door het sluiten van nieuwe coalities om gezamenlijke doelen te bereiken. Elke partij kan dan andere hulpbronnen ter beschikking stellen. VROM kan bijvoorbeeld een project starten en faciliteren, waarvoor een bedrijf als de NUON de know how levert om het uit te voeren en middenveldorganisaties de ideeën en menskracht. Het is van belang om hierbij voor alle partijen een win-winsituatie te creëren: het bereiken van een maatschappelijk doel staat voorop, maar daarnaast is er voor het bedrijfsleven bijvoorbeeld winst te behalen doordat ze door samenwerking met de overheid contacten opdoen of informatie kunnen verkrijgen.

Ook kan VROM initiatiefnemer zijn van informele netwerken met daarin vertegenwoordigers van het bedrijfsleven, overheid en civilsociety-organisaties. VROM kan een rol spelen bij het in contact brengen van de civil society met het bedrijfsleven.

Tot slot biedt het bedrijfsleven ook interessante opties voor de overheid om bepaalde moeilijk bereikbare doelgroepen toch te bereiken. Daarbij zou zij aansluiting kunnen zoeken bij populaire merken en producten. Als voorbeeld valt te denken aan een milieucampagne via Nike (Air); daarmee bereik je een groep jongeren die zich meestal niet veel aantrekt van overheidsboodschappen (als ze al worden bereikt). Ook Apple (iPod) of Microsoft (MSN) zijn voorbeelden in dat kader. Mutatis mutandis gaat dit ook op voor andere doelgroepen, zoals ouderen of allochtonen.

¹⁰ Overigens kan het nemen van maatschappelijke verantwoordelijkheid ook positieve bedrijfseconomische effecten hebben, bijvoorbeeld doordat door verantwoorde producten nieuwe consumentengroepen worden aangesproken of maatschappelijk verantwoorde acties het bedrijf een positief imago bezorgen.

5.6 Europa

Landelijk verandert de civil society van geïnstitutionaliseerde organisaties naar meer losse, tijdelijke netwerken. Op Europees niveau is (nog) geen sprake van deze ontwikkeling. Het maatschappelijk middenveld dat momenteel actief is op het Europese toneel, bestaat vooral uit geïnstitutionaliseerde organisaties (bijvoorbeeld vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers). Het middenveld is hier nog in ontwikkeling en moet zich nog uitkristalliseren. Door de geformaliseerde en vaak weinig doorzichtige structuren is er ook weinig ruimte voor spontane initiatieven. Toch liggen er voor diverse beleidsterreinen veel mogelijkheden tot inspreken en beleidsbeïnvloeding. Brussel organiseert met grote regelmaat stakeholderbijeenkomsten of raadplegingen (Consultations) via internet. Deze raadplegingen vinden vooral plaats in de fase van vorming van de beleidsagenda. Ook tracht Europa de civil society te betrekken bij beleidsformulering en implementering. DG EMPL bijvoorbeeld kent 'The Platform of European Social NGOs', al in 1995 opgezet. EG breed is recent een groenboek gepubliceerd waarin het betrekken van het middenveld nader wordt gestructureerd.¹¹ Over deze mogelijkheden is echter veel onwetendheid en ligt er overheidsbreed een taak om dit tegen te gaan. Er verschuift, juist ook op de beleidsterreinen van VROM, veel verantwoordelijkheid naar 'Brussel'. Voor VROM ligt er een belangrijke taak om Nederlandse organisaties en burgers te informeren over deze verschuiving van beleidsbepaling.¹² Daarbij ligt het voor de hand dat niet als departement alleen te doen, maar is een gezamenlijke overheidsinspanning meer op zijn plaats. Informeren over hoe de Europese structuren zijn en hoe er invloed kan worden uitgeoefend is een begin. Behalve voorlichtingsmateriaal is een Europadesk per ministerie een werkbare optie. Vervolgens kunnen organisaties actief worden gestimuleerd om Europees te gaan handelen. Subsidies voor internationale activiteiten, kennisuitwisseling en netwerkbouw zijn daarvoor geëigende instrumenten. Als spin in het web kan een middenveld-EG-Liaison worden gestimuleerd, gericht op het steunen van middenveldorganisaties die zich op Europa willen richten. De huidige EG Liaison bij SenterNovem vervult een dergelijke functie voor R&D-organisaties.

5.7 Adviezen

Op basis van het boven beschrevene komen we tot het formuleren van een viertal adviezen voor het ministerie van VROM om haar relatie met de civil society beter vorm te geven.

¹¹ [Http://ec.europa.eu/civil_society/docs/com_2007_127_final_nl.pdf](http://ec.europa.eu/civil_society/docs/com_2007_127_final_nl.pdf).

¹² De onwetendheid beperkt zich niet tot organisaties. Ook overheidsorganisaties blijken lang niet altijd op de hoogte te zijn van de relevante ontwikkelingen in Brussel.

5.7.1 Versterk het luisterend vermogen op internet

Voor het bereiken en betrekken van de civil society is het noodzakelijk om op een systematische wijze initiatieven op het internet te monitoren. Op dit moment gebeurt dit nog op ad-hocbasis, bijvoorbeeld via fora waaraan VROM actief deelneemt. In de toekomst dient de ambitie te zijn om op de hoogte te zijn en blijven van relevante initiatieven binnen de civil society. De nadruk kan daarbij om pragmatische redenen (capaciteit) liggen op de beleidsprioriteiten van het ministerie, maar het verdient aanbeveling deze zeker niet te eng te interpreteren.

We voorzien twee soorten activiteiten, te weten:

- Open en gericht zoeken naar aansluiting. Hierbij wordt daadwerkelijk gemonitord wat er leeft binnen de civil society en waar sprake is van aansluiting bij beleid(sprioriteiten). Monitoring op deze wijze is een voorwaarde voor beter bereiken, betrekken en uiteindelijk benutten van een belangrijk deel van de civil society.
- Actieve deelname via fora, chatsessies en het gericht betrekken van organisaties van de civil society in beleidsprocessen. Het openstellen van websites in het kader van specifieke beleidsinitiatieven (vergelijk Randstad 2040) is hierbij aan te bevelen.

5.7.2 Vergroten van de bereikbaarheid van VROM

Eén van de ambities van het beleid van het kabinet is het besturen in dialoog met de samenleving. Essentieel daarvoor is dat het bestuur zelf makkelijk bereikbaar is. Alleen een knop 'contact' op de website van VROM, is niet voldoende.

Er zijn verschillende soorten van bereikbaarheid variërend van een duidelijke telefoonbalie tot toegankelijke websites. Voor eenieder dient echter duidelijk te zijn hoe 'van buiten naar binnen' kan worden gekomen. Het is daarom van belang zorg te dragen voor een heldere loketfunctie binnen het ministerie: een laagdrempelige frontoffice. Via het loket kunnen signalen uit de civil society naar binnen worden gehaald. Maar ook wordt via het loket doorverwezen (gemakeld), zowel binnen het ministerie als naar andere (civilsociety)-organisaties.

Een loketfunctie als voorgesteld functioneert alleen naar tevredenheid als het ook terugkoppelt naar de samenleving; het traject van binnen naar buiten, maar dan heel gericht naar aanleiding van initiatieven die zich melden.

5.7.3 Versterken van het verbindende karakter van VROM

In het verlengde van de goede bereikbaarheid en het doorverwijzen ligt de functie om ook verbindingen te stimuleren en faciliteren. In dat geval ligt de nadruk meer op 'brengen' in plaats van 'halen'. Dat kan betekenen dat VROM actief deelneemt om netwerken van organisaties te laten functioneren al dan niet specifiek gericht op een lopend beleidsinitiatief. Actieve betrokkenheid

derhalve.

Een punt van aandacht is hierbij waar VROM de grenzen van haar rolopvatting ziet. Ten aanzien hiervan is het formuleren van beleid, bijvoorbeeld met servicenormen, gewenst.

5.7.4 Vergroot de kennis over 'Europa'

Er is voor veel civilsocietyorganisaties een wereld te winnen in Europa; kennis, invloed, subsidies et cetera. Veel organisaties uit de civil society ontberen kennis en vaardigheden om Europa te bereiken en optimaal gebruik te maken van de mogelijkheden. Vanuit de rijksoverheid kunnen aan hen handvatten worden geboden om hun weg beter te vinden ('empoweren'). Hierdoor kunnen ook minder professionele organisaties deelnemen aan consultaties, expertgroups en andere vormen van inspraak in het Brusselse. Zoals het EG Liaison bedrijven helpt in de wereld van de EU, kan een specifiek steunpunt voor het middenveld worden opgezet om de participatie van burgers en organisaties in Brussel te bevorderen. Recent nog waarschuwde The Alliance for Lobbying Transparency and Ethics Regulation (Alter EU) voor te weinig invloed van de civil society in het Brusselse besluitvormingsproces.¹³ Hierdoor zou te weinig tegengeluid doorklinken tegen de invloed van het georganiseerde bedrijfsleven.

¹³ <http://www.alter-eu.org/en/news/2008/03/25/commission%E2%80%99s-expert-groups-dominated-industry>. Of zie NRC Handelsblad van 20 maart 2008.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1

Literatuurlijst

Boeken en artikelen

Asselt, M. van en Pas, J.W. van der e.a. (2005). *De toekomst begint vandaag, inventarisatie toekomstverkenningen*. Maastricht: Faculteit der Cultuurwetenschappen, Universiteit Maastricht.

Bakas, A. (2005) *Megatrends Nederland*. Schiedam: Scriptum.

Beek, K. van en Zonderop, Y. (2006). *30 plannen voor een beter Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff.

Beek, K. van en Zonderop, Y. (2006). *De sociale agenda*. Amsterdam: Meulenhoff.

Berg, N. van den en Koers, S. (2006) *Praktisch idealisme, handboek voor de beginnende wereldverbeteraar*. Amsterdam: Podium.

Bloothoofd, G. e.a. (2004) *Over voornamen. Hoe Nederland aan zijn voornamen komt*. Utrecht: Uitgeverij het Spectrum.

Brink, G. van den (2002) *Mondiger of moeilijker. Een studie naar de politieke habitus van de hedendaagse burger*. Den Haag: SDU uitgevers.

Bullinga, M. (2006) De overheid als infrastructuur. In: *Bestuursacademie magazine*, februari 2006.

Dekker, P. (2004) Maatschappelijke tegenstellingen en de civil society. Driebergen: Stichting Synthesis.

Dekker, P. e.a. (2004). Sociaal en cultureel jaarrapport 2004. Den Haag: SCP.

Dekker, P. en de Hart, J. (2003). Een moderniserende civil society. Enkele veranderingen op het Nederlandse maatschappelijke middenveld. In: *Agora*, tijdschrift voor sociaal-ruimtelijke vraagstukken 19/5: 7-9.

Dekker, P. (2002). De oplossing van de civil society. Den Haag: SCP.

Duyvendak, J.W. en Hurenkamp, M.E.A. (red) (2004) *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Gennep.

Duyvendak, J.W. (2004) Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van dé individualisering en de toekomst van de sociologie. Amsterdam: Vossius pers UvA.

Enthoven, G. (2005). Representatief en participatief, een tussenbalans na 10 jaar interactief besturen. In: *Bestuurskunde*, nummer 2.

Enthoven, G. (2006). De ontketende burger wacht op antwoord. In: *NRC Handelsblad*, 3 maart 2006.

Fox, Ch. en Miller, H. (1995). *Postmodern public administration*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Heijden, J. van den en Schrijver, J. (2002). *Representatief en participatief: 'Dubbele democratie'*. Delft: Eburon.

Hooghe, M. & Quintelier, E. (2007). Naar een vergrijzing van het verenigingsleven? Trends in de participatie aan het verenigingsleven in Vlaanderen, 1998-2006. In: *Vlaanderen gepeild 2007*.

Hurenkamp, M.E.A. e.a. (2006) *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven*. Amsterdam/Den Haag: Universiteit van Amsterdam/NICIS Kenniscentrum grote steden.

Jong, S. de (2007). *Doe iets met ideeën van burgers*. In: de Volkskrant, 19 juli 2007.

Klaver, J. e.a (2005). *Allochtonen en vrijwilligerswerk*. Amsterdam: Regioplan Beleidsonderzoek.

Latten, J. (2005) Zwanger van segregatie (Oratie). Amsterdam: Vossius pers UvA.

Lelieveldt, H.T. en Dekker, K.K. (2006). Interactieve wijkaanpak moeilijk zonder middenveld. In: *City Journal*, nummer 4.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2005). *Houdbaarheid verstreken. Toekomstverkenning en beleid*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Ministerie van VROM (2006). *Publieksagenda en burgerparticipatie*. Den Haag: Ministerie van VROM

Ministerie van VROM (2007). *Naar een operationele internationale VROM-strategie*. Den Haag: Ministerie van VROM.

Putnam, R. (2000), *Bowling Alone. The collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.

Romijn, B. Barsten in het waterbeleid. EU-kaderrichtlijn Water: kommer, kwel en kansen. In: *Milieu 2007-8* (pp. 37-37).

Roothart, H. (2007) Gedegen nattevingerwerk. In: NRC (07-07-07).

Schuyt, Th. e.a. (red) (2007) *Geven in Nederland 2007. Giften, nalatenschappen, sponsoring en vrijwilligerswerk*. Den Haag: Elsevier Overheid.

SCP (2007) De sociale staat van Nederland. Den Haag: SCP.

SCP (2007). *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. Den Haag: SCP.

SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: SCP.

SCP (2005) *Jaarboek ICT en samenleving 2005*. Den Haag: SCP.

SCP (2004). In het zicht van de toekomst: Sociaal en Cultureel Jaarrapport. Den Haag: SCP.

Tonkens (2006). Publieke moraal: werk in uitvoering: *Burgerschap in een pluriforme, dynamische samenleving*. (Oratie) Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Twist, M. van en Boer, M. den e.a. (2002). *Beelden van bestuur: trendstudie openbaar bestuur*. Den Haag: Berenschot.

Vos, M. en Renooy, P. (2002). *Burgers en overheidsrollen*. Amsterdam: Regioplan Beleidsonderzoek in opdracht van VROM.

Vos, M.L. en Ploeg, R. van der (2003). De informatierevolutie: gevolgen voor politiek en burger. In: *Amsterdam Sociologisch Tijdschrift*, februari 2003.

WRR (2006) De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden. Amsterdam: Amsterdam University Press.

WRR (2002). *Mondiger of moeilijker : een studie naar de politieke habitus van hedendaagse burgers*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

WRR (2002) *De toekomst van de nationale rechtsstaat*. Den Haag: Sdu Uitgevers.

Zijderveld, A.C. (2000) *The institutional imperative*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Websites

<http://www.chocolonely.nl>

www.coolpolitics.nl

www.flair.nl

www.kuyichi.com

www.liveearthalert.nl

www.nabuur.com.

www.partyflock.nl.

www.viva.nl

www.volkskrant.nl *Tientallen arrestaties bij scholierenacties in het land.* 23 november 2007.

BIJLAGE 2

VERKENNING CIVIL SOCIETY

- Discussienota scenario's -

Drs. J. Koffijberg
Dr. P. Renooy

Amsterdam, september 2007

Regioplan Beleidsonderzoek
Nieuwezijds Voorburgwal 35
1012 RD Amsterdam
Tel.: 020 - 5315315
Fax : 020 - 6265199

Onderzoek, uitgevoerd door Regioplan
Beleidsonderzoek in opdracht van het
Ministerie van VROM.

1 INLEIDING

Samen werken, samen leven' is het motto van het huidige kabinet. Het kabinet gaat uit van een dienstbare overheid en wil in mensen investeren om samen sterker te staan. De overheid is bondgenoot van de samenleving en wil samen met burgers aan oplossingen werken.

Het ministerie van VROM wil dat haar beleid aansluit bij wat er in de maatschappij leeft en streeft naar een actieve betrokkenheid van en bij de civil society.

VROM kan de civil society echter niet vormen naar een door haar gekoesterd wensbeeld. Wel kan zij haar eigen relaties met de civil society herdefiniëren en randvoorwaarden waarborgen met betrekking tot regelgeving, dienstverlening, uitvoering en handhaving. Om dit te kunnen doen is inzicht in de feitelijke en verwachte ontwikkelingen in de civil society noodzakelijk.

Het ministerie van VROM heeft RegioPlan gevraagd een verkenning uit te voeren van toekomstige ontwikkelingen en de positie van de civil society daarin.

Deze discussienota beschrijft een drietal richtingen waarin onze maatschappij zich zou kunnen ontwikkelen, met de gevolgen voor de civil society daarbinnen. Ze zijn beschreven als scenario's. We herkennen scenario's:

- Verzakelijking
- Back to basics-sentimenten
- Virtualisering.

Basis van elk van deze scenario's is een aantal mogelijke trends. Sommige trends zijn in verschillende scenario's terug te vinden, soms met een ander effect. Er is gekozen voor deze scenario's omdat ze elk een aantal dominante maatschappelijke ontwikkelingen in zich lijken te hebben en omdat we voor de discussie een aantal onderscheidende scenario's wensten. Zij kunnen op die manier dienen als uitgangspunt voor een gerichte discussie over toekomstbeelden en de rol van de civil society daarbinnen.

De nota is als volgt opgebouwd:

Voorafgaand aan elk scenario is kernachtig weergegeven welke elementen de basis voor het scenario vormen. Vervolgens zijn de processen uitgebreider beschreven. Daarna wordt in een scenario geschetst welke gevolgen deze processen kunnen hebben voor de ontwikkeling van de civil society.

2 SCENARIO 1: VERZAKELIJKING CIVIL SOCIETY

2.1 Kernelementen

- Individualisering en aangaan van kortlopende verbintenissen
- Toegenomen tijdsdruk
- Toegenomen mondigheid en output-verwachtingen van burgers
- Versterking maatschappelijke tegenstellingen

2.2 Toelichting processen

Individualisering en kortlopende verbintenissen

De Nederlandse samenleving wordt door veel wetenschappers en politici als vergaand geïndividualiseerd beschouwd. Hiermee wordt bedoeld dat allerlei traditionele maatschappelijke verbanden (dorp, buurt, klasse, gezin, maar ook kerk) hun dwingende karakter hebben verloren. Mensen richten hun leven meer in naar eigen inzicht en behoefte. Individualisering ligt ten grondslag aan zowel de afbrokkeling van veel oude organisatiemodellen van maatschappelijke participatie (kerken, vrouwenbonden, politieke partijen) als de verbreiding van participatievormen die weer geëigend zijn om aan persoonlijke, vaak ook tijdelijke, zorgen en ervaringen uitdrukking te geven.¹ Door individualisering is er meer 'zapgedrag', iets waar overigens ook actief op wordt ingespeeld door bedrijven en instellingen. De binding met organisaties vertoont steeds vaker trekken van een lat-relatie die ruimte laat voor wisselende contacten. Mensen gaan kortlopende verbintenissen aan. Mensen identificeren zich als persoon sterker met hun vrijetijdsinteresses en ontlenen hier ook een belangrijk deel van hun identiteit aan. De belangrijkste waarde die met de vrije tijd verbonden is, is de beleving van vrijheid: kunnen doen waar je zin in hebt, gevolgd door zelfontplooiing: doen waar je goed in bent.²

Toegenomen tijdsdruk

De Tijdsbestedingonderzoeken die het SCP sinds 1975 elke vijf jaar uitvoert, laten zien dat de tijdsdruk van bezigheden is toegenomen. Nederlanders hebben het drukker, switchen vaker tussen uiteenlopende activiteiten en wikkelen steeds meer activiteiten af per tijdseenheid (ook in hun vrije uren). Nederlanders hebben het vooral drukker doordat betaalde arbeid meer uren ging opslokken. De toename werd vooral veroorzaakt doordat betaalde arbeid meer uren ging opslokken, van gemiddeld 19 uur in 1985 via 25 uur in 2000

¹ Bronnen: *Sociaal en cultureel jaarrapport 2004*. Den Haag: SCP. *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. SCP (2007), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Duyvendak en Hurenkamp (red) (2004).

² Bron: *Sociaal en cultureel jaarrapport 2004*. SCP (2004).

naar 26 uur in 2005. Deze toename komt vrijwel geheel op het conto van de stijging van het aandeel werkende vrouwen. Omdat het aandeel werkende mannen nauwelijks is gedaald en mannen ook niet of nauwelijks minder uren zijn gaan werken, nam het gemiddelde aantal gewerkte uren toe.³ Mensen van 20 tot 65 jaar zagen gemiddeld de omvang van verplichtingen (betaald werk, opleiding en zorgtaken) tussen 1995 en 2005 met drie uur toenemen.⁴ De geslonken hoeveelheid vrije tijd wordt intensiever gebruikt en er wordt ook meer geld per uur besteed (de reële uitgaven voor de vrije tijd stijgen gemiddeld ruim 3% per jaar).⁵

Uit verschillende onderzoeken naar tijdsbesteding komt geen eenduidig beeld naar voren over de mate waarin mensen zich inzetten voor de publieke zaak. De enquêtes over tijdsbesteding vertonen soms vreemde fluctuaties en ook onderling tegenstrijdige trends. Er wordt aangenomen dat er sprake is van een daling aan deelname aan vrijwilligerswerk. Het SCP trekt de conclusie dat het percentage vrijwilligers in de toekomst slecht te voorspellen is, maar er trendmatig geen grote veranderingen zijn te verwachten. Als de huidige trend zich doorzette, zal er op termijn eerder een daling dan een stijging plaatsvinden. Waarschijnlijk zal voorlopig een daling bij jongeren nog worden gecompenseerd door een stijging bij de ouderen.⁶

Toegenomen mondigheid van burgers

Burgers zijn mondiger geworden door de stijging van het opleidingsniveau en de informatisering. Dit leidt tot hogere eisen aan maatschappelijke organisaties waarin burgers participeren. Mensen stellen steeds meer eisen in termen van een adequate belangenbehartiging, efficiënte werkwijze en professionele dienstverlening. Zij stellen deze eisen niet alleen op terreinen waar het om zuiver economische doelen of directe dienstverlening aan henzelf gaat, maar ook bij internationale hulpverlening, inzamelingsacties voor goede doelen of de sportbeoefening van hun kinderen.⁷

Versterking maatschappelijke tegenstellingen

Het heterogener en individueler worden van de Nederlandse bevolking maken dat 'de' Nederlandse samenleving minder vanzelfsprekend geworden is, en ook minder vanzelfsprekend zal blijven.⁸

Er zijn tegenstellingen tussen arm en rijk, hoogopgeleiden en laagopgeleiden, jong en oud, autochtoon en allochtoon.

³ Bron: *Sociaal en cultureel jaarrapport 2004*. SCP (2004).

⁴ Bron: *De sociale staat van Nederland 2007*. SCP (2007).

⁵ Bron: *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. SCP (2007).

⁶ Bron: *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. SCP (2007).

⁷ Bron: *Sociaal en cultureel jaarrapport 2004*. SCP (2004).

⁸ Bron: *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. WRR (2006).

- De Nederlandse verzorgingsstaat slaagt er redelijk in om groeiende ongelijkheden in de primaire inkomensverdeling via belasting- en premieheffing te neutraliseren.
- Het opleidingsniveau van de bevolking zal voorlopig nog blijven stijgen. Nederlanders zijn de afgelopen decennia langere tijd gaan doorbrengen binnen opleidingsinstituten en sluiten hun opleiding af met hoger gekwalificeerde diploma's. De komende tien jaar zal het percentage laagopgeleide Nederlanders (sterk ondervetegenwoordigd in het vrijwilligerswerk) verder afnemen en zal het percentage met het hoogste opleidingsniveau blijven stijgen.⁹ Toch zal er een groep blijven uitvallen uit onderwijs en (dus) arbeid. Voor hen wordt aansluiting vinden met de maatschappij steeds moeilijker.
- Volgens prognoses van het Centraal Bureau voor de Statistiek zal in 2020 het aantal Nederlanders jonger dan 20 jaar zijn afgenomen met vijf procent ten opzichte van 2005; het aantal van 65 jaar en ouder daarentegen zal zijn toegenomen met 39 procent.¹⁰ Jonge generaties voelen zich op een aantal terreinen buitengesloten. Zo zijn de bezuinigingen in de sociale zekerheid in belangrijke mate wel van toepassing op jongeren, maar niet op mensen die nu ouder zijn dan vijftig. Verder is de toegang tot de koopwoningmarkt voor jongeren zeer moeilijk geworden. Dat kan gaan knagen aan de verhouding tussen de generaties.
- Samen met België en Frankrijk scoort Nederland in Europa het hoogst als het gaat om de spanning die mensen voelen tussen allochtonen en autochtonen. Veel allochtonen in Nederland beschouwen de klassieke instituties (scholing, huisvesting, arbeid) als ondoordringbaar, en voor een deel van hen zijn ze dat ook. Dat kan zich vertalen in een (versterkt) zoeken naar eigen identiteiten of in het terugtrekken in eigen kring, wat de verbindingsopgave alleen maar lastiger maakt.¹¹

2.3 Scenario: Verzakelijking

Maatschappelijke veranderingen

Mensen krijgen het steeds drukker en wikkelen steeds meer activiteiten af per tijdseenheid. Dit geldt ook voor hun vrije tijd. Er is sprake van een daling aan deelname aan vrijwilligerswerk en deze trend zal zich verder doorzetten.

Het animo om zich in te zetten voor de publieke zaak neemt af door individualisering. Allerlei maatschappelijke verbanden verliezen aan betekenis. Mensen krijgen steeds meer ruimte om hun leven in te richten zoals ze zelf willen, zonder de druk van maatschappelijke verbanden als buurt en kerk. Dit

⁹ Bron: *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. SCP (2007).

¹⁰ Bron: *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. SCP (2007).

¹¹ Bron: *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. WRR (2006).

leidt tot een afbrokkeling van oude organisatiemodellen van maatschappelijke participatie. Bovendien gaan mensen steeds vaker kortlopende verbintenissen aan met organisaties en zijn persoonlijke interesses en kenmerken bepalend voor de keuze waar iemand zich bij aan wil sluiten, in plaats van een levenslange groepsloyaliteit. Dit leidt tot 'zap'gedrag.

Burgers zijn mondiger geworden door de stijging van het opleidingsniveau en de informatisering. Dit leidt tot hogere eisen aan maatschappelijke organisaties waarin burgers participeren. Mensen stellen steeds meer eisen in termen van een adequate belangenbehartiging, efficiënte werkwijze en professionele dienstverlening. Burgers redeneren vaker vanuit een ruilrelatie, met een periodieke kosten-batenanalyse. Voor wat hoort wat. Het leveren van een bijdrage aan de publieke zaak moet hen ook iets opleveren, bijvoorbeeld in de vorm van een groter netwerk of zelfontplooiing.

Een andere rol voor organisaties

Organisaties van het maatschappelijk middenveld zullen zich proberen aan te passen aan deze ontwikkelingen. Als reactie op het afnemende animo om zich in te zetten voor de publieke zaak zullen organisaties door zich zo aantrekkelijk mogelijk te presenteren mensen verleiden zich aan te sluiten bij deze organisaties. Civil society organisaties worden elkaars concurrent in de strijd om de vrijwilliger. Een deel van deze strijd zal door middel van nieuwe media (internet, reclames) gestreden worden.

Civil society organisaties zullen bereid zijn tot allerlei experimenten om hun organisaties aantrekkelijk te maken. Zo zullen ze het mogelijk maken kortlopende verbintenissen met hun organisatie aan te gaan. De te verrichten taken worden bijvoorbeeld opgeknipt in kleine delen die makkelijk overdraagbaar zijn aan andere vrijwilligers. Vrijwilligerswerk zal projectmatiger opgezet worden, met een duidelijk omschreven en specifiek takenpakket en een expliciete tijdsmarkering. Ook op de 'voor wat hoort wat'-tendens zullen de organisaties inspelen, bijvoorbeeld door te investeren in scholing en maatschappelijke vaardigheden en het verschaffen van 'competentie-diploma's'. De individualisering maakt het noodzakelijk om vrijwilligerswerk meer op maat aan te bieden.¹²

Burgers, met name de beter opgeleiden, nemen ook sneller het heft in handen. Wanneer zij maatschappelijke doelen hebben, organiseren zij zich makkelijk en streven zo hun doelen na. Hierdoor ontstaan gelegenheids-coalities op lokaal niveau.

In het verlengde van deze ontwikkelingen is er sprake van professionalisering van civil society organisaties. Deze professionalisering is nodig vanwege de toegenomen mondigheid van burgers die veel van de civil society organisaties verwachten in ruil voor hun inzet en/of financiële steun.

Deze professionalisering is niet alleen nodig vanwege verwachtingen van burgers. Ook de overheid verwacht veel van civil society organisaties wanneer het bijvoorbeeld gaat om integratie en verwerven van sociaal kapitaal en

¹² Bron: *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. SCP (2007).

burgerschapscompetenties.

Ook de toegenomen regeldruk leidt bij middenveldorganisaties tot professionalisering. Mensen achter de bar bij de sportvereniging moeten bijvoorbeeld een diploma Sociale Hygiëne halen, zijn er eisen aan aansprakelijkheid, arbeidsomstandigheden et cetera.

Om aan de verwachtingen van alle partijen te kunnen voldoen is een professionaliseringsslag noodzakelijk. Dit vereist inzet van mensen met veel kennis van zaken. Dit zal de bestaande tegenstellingen binnen de civil society versterken. Juist de organisaties van mensen met veel kennis (en kennissen) zullen er in slagen fondsen te werven en aanspraak te maken op subsidiegelden: de organisaties van ouderen die 'weten hoe de hazen lopen', hoog opgeleiden, en autochtonen. Jongeren, allochtonen en laag opgeleiden vallen dan buiten de boot.

Civil society organisaties krijgen een zakelijker karakter. Deels gaan ze fungeren als serviceverleners aan burgers (bijvoorbeeld vakbonden), deels als efficiënte uitvoerders van overheidsbeleid (inburgeringscursussen door vluchtelingenwerk).

Het maatschappelijk middenveld heeft een aanvullende functie op overheidsinstanties die zich beperken tot het uitvoeren van kerntaken.

3 SCENARIO 2: BACK TO BASICS

3.1 Kernelementen

- Verbreiding postmaterialisme
- Toename belang identificatie en ontplooiing
- Stijging opleidingsniveau
- Verzet tegen een veranderende wereld: virtualisering en internationalisering
- Zichtbare maatschappelijke tegenstellingen
- Praktisch idealisme

3.2 Toelichting processen

Postmaterialisme

Uit onderzoek van het SCP blijkt dat Nederlanders hopen op een samenleving met meer solidariteit, veiligheid, herstel van normen en waarden en behoud van de verzorgingsstaat. Nederlanders geven de voorkeur aan een samenleving met 'gevoel voor gemeenschapszin' boven een 'prestatie maatschappij'.¹³ Het welstandsniveau in Nederland is hoog en de aanwezigheid van materiële voorzieningen verruimt de blik voor immateriële zaken. Dit schept mogelijkheden voor maatschappelijke participatie.¹⁴ 'Care, share, trust and feel' worden de kernbegrippen van de toekomst. Gemeenschapszin en betrokkenheid zijn een reactie na het ik-tijdperk en het materialisme van de jaren tachtig en negentig. In plaats van het ik-tijdperk is een tijd van 'wij' aangebroken: praktisch idealisme voor een betere wereld. Delen is de trend, met name van ervaringen. Via mail, sms en chat brengen mensen elkaar constant op de hoogte van wat ze aan het doen zijn. Consumenten vragen om veiligheid, eerlijkheid en duurzaamheid en producenten doen er alles aan om het vertrouwen van de consument te krijgen. Persoonlijke ervaringen worden meer waard geacht dan massaconsumptie.¹⁵ Dat uit zich op allerlei terreinen, tot aan de keuze voor 'slow food' aan toe.¹⁶

Toename belang identificatie en ontplooiing

Mensen identificeren zich als persoon sterker met hun vrijetijdsinteresses en ontnemen hier ook een belangrijk deel van hun identiteit aan.

¹³ Bron: *Sociaal en cultureel jaarbericht 2004*. SCP (2004).

¹⁴ Bron: *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. SCP (2007).

¹⁵ Bron: Trendwatcher Hilde Roothart in *Gedegen nattevingerwerk*. NRC (07-07-07).

¹⁶ Zie: www.slowfood.com.

De belangrijkste waarde die met de vrije tijd verbonden is, is de beleving van vrijheid (kunnen doen waar je zin in hebt), gevolgd door zelfontplooiing (doen waar je goed in bent) en sociaal verkeer (mensen ontmoeten, iets nuttigs doen). Aan ontspanning (luieren, winkelen) hecht men minder waarde. De ontplooiingsdimensie is vooral belangrijk voor jongeren: ouderen kiezen daar duidelijk minder voor.¹⁷

Stijging opleidingsniveau

Het opleidingsniveau van de bevolking zal voorlopig nog blijven stijgen. Nederlanders zijn de afgelopen decennia langere tijd gaan doorbrengen binnen opleidingsinstituten en sluiten hun opleiding af met hoger gekwalificeerde diploma's. De komende tien jaar zal het percentage laagopgeleide Nederlanders (sterk ondervertegenwoordigd in het vrijwilligerswerk) verder afnemen en zal het percentage met het hoogste opleidingsniveau blijven stijgen. In 2003 was 17 procent van de mannen en 29 procent van de vrouwen alleen een basisopleiding. Naar verwachting zal dat in 2015 respectievelijk 12 en 17 procent zijn. Voor een hbo-/wo-opleidingsniveau geldt dat in 2003 23 procent van de mannen en 11 procent van de vrouwen dit had, en dat dit zal stijgen in 2015 tot respectievelijk 28 en 18 procent.¹⁸

Verzet tegen een veranderende wereld: virtualisering en en internationalisering

Het is denkbaar dat er een tegenbeweging op gang komt van mensen die terugverlangen naar 'echte' contacten. Door virtualisering vinden veel contacten via internet plaats, bijvoorbeeld via computermiddelede netwerken zoals Hyves (meer dan 4,1 miljoen leden¹⁹), Second Life (ruim 80.000 leden²⁰) en My Space. Enerzijds zorgt dit ervoor dat mensen op een makkelijke manier veel contact met elkaar kunnen onderhouden, anderzijds wordt dit contact niet als 'echt' ervaren. Bij contacten via MSN of Hyves mist bijvoorbeeld de non-verbale communicatie.

In de toekomst zullen steeds meer contacten via internet verlopen. Zo is de verwachting dat fysieke winkels op korte termijn geheel of gedeeltelijk zullen verdwijnen en online winkelen daarvoor in de plaats komt.²¹ Bovendien neemt het aantal thuiswerkers toe.²²

Een deel van de samenleving zal hier tegen in opstand komen en terugverlangen naar 'vroeger' toen contacten nog face to face verliepen. Zij

¹⁷ Bron: *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. SCP (2007).

¹⁸ Bron: *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. SCP (2007).

¹⁹ Bron: www.hyves.nl. Hierbij is niet bekend hoeveel van deze leden daadwerkelijk actief zijn: sommige leden hebben wel ooit een profiel aangemaakt, maar bezoeken de site daarna niet of nauwelijks meer.

²⁰ Bron: www.secondlife.nl. Hierbij is niet bekend hoeveel van deze leden daadwerkelijk actief zijn.

²¹ Bron: *Online winkelen stijgt explosief*. Volkskrant 28-08-07, gebaseerd op de ICT Barometer van Ernst & Young.

²² Bron: *Jaarboek ICT en samenleving 2005*. SCP (2005).

zullen de computer minder gaan gebruiken.

Dit verzet tegen een veranderende wereld zal deels ook plaatsvinden als tegenreactie op de internationalisering. Internationalisering als maatschappelijk proces is te beschouwen als enerzijds het toenemen van de invloed van buiten op de eigen samenleving en anderzijds het afnemen van de verschillen tussen samenlevingen. Wat ontstaat, is niet een gemiddelde van wat er verschillend was, maar een nieuw algemeen patroon met nationale, regionale en lokale varianten. De massamedia en de reclame spelen een dominante rol in het tonen en voorspellen van de leefstijlen en de leefpatronen van de wereldburger. Het nieuwe algemene patroon in Nederland wordt cultureel sterk bepaald door het voorbeeld van de Verenigde Staten, economisch door de grote multinationals en hun merken, en maatschappelijk door de Europese Unie vanwege haar toenemende invloed als supranationale wetgever. In de praktijk leidt dat toch regelmatig tot situaties die als vreemd, oneigenlijk en bedreigend worden gezien. Internationalisering roept weerstanden en tegenkrachten op.²³ Zo wees bijvoorbeeld in juni 2005 een ruime meerderheid van de Nederlandse kiezers in een landelijk referendum het voorstel voor een Europese Grondwet af.

Zichtbare maatschappelijke tegenstellingen;

Het heterogener en individueler worden van de Nederlandse bevolking maken dat 'de' Nederlandse samenleving minder vanzelfsprekend geworden is, en ook minder vanzelfsprekend zal blijven.²⁴

Er zijn tegenstellingen tussen arm en rijk, hoogopgeleiden en laagopgeleiden, jong en oud, autochtoon en allochtoon. Deze tegenstellingen manifesteren zich ook ruimtelijk.

- De Nederlandse verzorgingsstaat slaagt er redelijk in om groeiende ongelijkheden in de primaire inkomensverdeling via belasting- en premieheffing te neutraliseren.
- Het opleidingsniveau van de bevolking zal voorlopig nog blijven stijgen. Nederlanders zijn de afgelopen decennia langere tijd gaan doorbrengen binnen opleidingsinstituten en sluiten hun opleiding af met hoger gekwalificeerde diploma's. De komende tien jaar zal het percentage laagopgeleide Nederlanders (sterk ondervertegenwoordigd in het vrijwilligerswerk) verder afnemen en zal het percentage met het hoogste opleidingsniveau blijven stijgen.²⁵
- Volgens prognoses van het Centraal Bureau voor de Statistiek zal in 2020 het aantal Nederlanders jonger dan 20 jaar zijn afgenomen met vijf procent ten opzichte van 2005; het aantal van 65 jaar en ouder daarentegen zal zijn toegenomen met 39 procent.²⁶ Jonge generaties voelen zich op een

²³ Bron: *Sociaal en cultureel jaarrapport 2004*. SCP (2004).

²⁴ Bron: *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. WRR (2006).

²⁵ Bron: *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. SCP (2007).

²⁶ Bron: *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. SCP (2007).

aantal terreinen buitengesloten. Zo zijn de bezuinigingen in de sociale zekerheid

- in belangrijke mate wel van toepassing op jongeren, maar niet op mensen die nu ouder zijn dan vijftig. Verder is de toegang tot de koopwoningmarkt voor jongeren zeer moeilijk geworden. Dat kan gaan knagen aan de verhouding tussen de generaties.²⁷ Vergrijzing vindt met name buiten de Randstad plaats. Ruimtelijk, op het niveau van stad en ommeland, zijn verschillen toegenomen. Steden hebben bijvoorbeeld te maken gehad met een uitstroom van koopkrachtige dertigers. In 1950 was de stad vrijwel even rijk als de omringende gemeente, maar in 1994 was het inkomen van de inwoners van steden 17 procent lager. Ook op wijkniveau is de segregatie tussen wijken groot. De kans dat verschillende bevolkingsgroepen elkaar in de woonstraat ontmoeten is de afgelopen jaren behoorlijk afgenomen. Elites sluiten zich steeds meer af in 'gated communities'.²⁸
- Samen met België en Frankrijk scoort Nederland in Europa het hoogst als het gaat om de spanning die mensen voelen tussen allochtonen en autochtonen. Veel allochtonen in Nederland percipiëren de klassieke instituties (scholing, huisvesting, arbeid) als ondoordringbaar, en voor een deel van hen zijn ze dat ook. Dat kan zich vertalen in een (versterkt) zoeken naar eigen identiteiten of in het terugtrekken in eigen kring, wat de verbindingsopgave alleen maar lastiger maakt.²⁹

Praktisch idealisme

Geëngageerd zijn raakt weer 'in'. Jongeren zijn weer geëngageerd. Er gaat bijna geen popfestival voorbij zonder een debat tussen politici, bekende Nederlanders en bezoekers. De organisatie hiervan (Coolpolitics) werkt onder andere samen met de populaire muziekzender MTV en concertorganisatie MOJO.³⁰ De nieuwe televisieomroep Llink wil mensen inspireren en activeren om zich in te zetten voor een vrije, eerlijke en duurzame wereld.

Praktisch idealisme is hierbij het toverwoord: met relatief kleine inspanningen bijdragen aan een betere wereld. In het boek *Praktisch idealisme, handboek voor de beginnende wereldverbeteraar*³¹, dat veel aandacht in de media heeft gehad staan allerlei tips die variëren van het kopen van Nederlandse groente (beter voor het milieu want minder vervoer nodig) tot hoe je een goede buurman kan zijn. Een bijbehorende trend is dat mensen zich zullen inzetten

²⁷ Bron: *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. WRR (2006).

²⁸ Bron: *Zwanger van segregatie. Een toekomst van sociale en ruimtelijke segregatie?* Oratie Jan Latten. (2005)

²⁹ Bron: *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. WRR (2006).

³⁰ Bron: www.coolpolitics.nl.

³¹ *Praktisch idealisme, handboek voor wereldverbeteraars*. Natasja van den Berg en Sophie Koers (2006).

voor goede doelen waar zij zich zelf verbonden mee voelen, in plaats van bestaande instituties te steunen. Mensen sponsoren bijvoorbeeld het weeshuis die ze bij een reis naar India hebben bezocht, of geven geld voor een school in een dorp in Afrika waar hun buurman is geweest, in plaats van geld te doneren aan Unicef of Novib.

3.3 Scenario: Back to basics

Maatschappelijke veranderingen

Het hoge welstandsniveau en de ruime mate van aanwezigheid van materiële voorzieningen zorgt voor meer mogelijkheden om aandacht te besteden aan immateriële zaken. Het ik-tijdperk is voorbij en 'care, share, trust and feel' zijn de nieuwe trends. Het tijdperk van praktisch idealisme breekt aan: mensen willen graag iets goeds doen voor een betere wereld, en ontnemen hier hun identificatie en zelfontplooiing aan.

Door toenemend internetgebruik gaan mensen meer verlangen naar 'echt' contact. Veranderingen op het economische vlak (internationalisering, globalisering) en de milieuproblematiek maken dat mensen zich onzeker, onveilig en onthecht zullen voelen. Zij verlangen naar meer solidariteit en gemeenschapszin.

Op lokaal niveau komen mensen in aanraking met bestaande³² tegenstellingen in de samenleving, zoals de tegenstelling autochtonen/allochtonen, arm/rijk. De tegenstellingen uiteten zich vooral in verschillen in toegang tot arbeid en informatie. Er zullen zowel op lokaal, nationaal als internationaal niveau 'insiders' en 'outsiders' ontstaan.

Vanuit de 'care, share, trust and feel'-ideologie willen mensen deze tegenstellingen verkleinen, maar dan willen ze ook wel direct resultaat zien. Hierdoor zullen ze zich meer richten op het lokale niveau. Dit niveau is immers nog wel 'grijpbaar' en mensen hebben het idee dat ze op dit niveau nog wel invloed kunnen uitoefenen.

Mensen zullen in de toekomst in toenemende mate bereid zijn zich in te zetten voor de publieke zaak. Dit zullen zij vooral doen op een praktisch idealistische manier: het moet niet te veel moeite kosten en de effecten moeten merkbaar zijn. Vandaar dat zij ervoor kiezen om zich op lokaal niveau aan te sluiten bij middenveldorganisaties, zoals de 'weekendschool'.³³

Een andere rol voor organisaties

Vooraf lokale middenveldorganisaties die in weten te spelen op de trend van praktisch idealisme zullen profiteren van de toenemende geëngageerdheid. Organisaties zullen via de media proberen duidelijk te maken wat mensen met een kleine bijdrage voor verschil kunnen maken. Vanwege de behoefte aan 'echte' contacten zullen bijvoorbeeld 'maatjesprojecten', waarbij de hoog

³² Bron: *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren en verbinden*. WRR (2006).

opgeleide autochtoon een jonge allochtoon probeert te stimuleren zijn opleiding af te maken en een stageplek helpt te vinden, een grote vlucht nemen. Bestaande organisaties als Novib en Unicef zullen concurrentie krijgen van particuliere initiatieven. Veel geld zal gaan naar particuliere instellingen omdat zij appelleren aan een gevoel van persoonlijke benadering en betrokkenheid.

Organisaties die vragen om veel inzet voor het bereiken van abstracte doelen zullen verdwijnen. Het middenveld heeft een signaalfunctie: vanuit kritiek op de samenleving geeft het middenveld aan dat bepaalde maatschappelijke misstanden een oplossing behoeven.

³³ Zie www.weekendschool.nl.

4 SCENARIO 3: DE CIVIL SOCIETY VIRTUALISEERT

4.1 Kernelementen

- Toenemende tijdsdruk
- Individualisering
- Virtualisering

4.2 Toelichting processen

Toenemende tijdsdruk

De Tijdsbestedingonderzoeken die het SCP sinds 1975 elke vijf jaar uitvoert, laten zien dat de tijdsdruk van bezigheden is toegenomen. Nederlanders hebben het drukker, switchen vaker tussen uiteenlopende activiteiten en wikkelen steeds meer activiteiten af per tijdseenheid (ook in hun vrije uren). Nederlanders hebben het vooral drukker doordat betaalde arbeid meer uren ging opslokken. Het aantal Nederlanders met betaald werk is gestegen, vooral door de toestroom van vrouwen naar de arbeidsmarkt. De geslonken hoeveelheid vrije tijd wordt intensiever gebruikt en er wordt ook meer geld per uur besteed (de reële uitgaven voor de vrije tijd stijgen gemiddeld ruim drie procent per jaar).³⁴

Individualisering en kortlopende verbintenissen

De Nederlandse samenleving wordt door veel wetenschappers en politici als vergaand geïndividualiseerd beschouwd. Hiermee wordt bedoeld dat allerlei traditionele maatschappelijke verbanden (dorp, buurt, klasse, gezin, maar ook kerk) hun dwingende karakter hebben verloren. Mensen hebben meer ruimte gekregen hun leven naar eigen inzicht en behoefte in te richten. Individualisering ligt ten grondslag aan zowel de afbrokkeling van veel oude organisatiemodellen van maatschappelijke participatie (kerken, vrouwenbonden, politieke partijen) als de verbreiding van participatievormen die weer geëigend zijn om aan persoonlijke, vaak ook tijdelijke, zorgen en ervaringen uitdrukking te geven.³⁵ Door individualisering is er meer 'zapedrag'. De binding met organisaties vertoont steeds vaker trekken van een latrelatie die ruimte laat voor wisselende contacten. Mensen gaan kortlopende verbintenissen aan. Mensen identificeren zich als persoon sterker met hun vrijetijdsinteresses en ontnemen hier ook een belangrijk deel van hun

³⁴ Bron: *Sociaal en cultureel jaarrapport 2004*. SCP (2004).

³⁵ Bronnen: *Sociaal en cultureel jaarrapport 2004*. Den Haag: SCP, *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. SCP (2007), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Duyvendak en Hurenkamp (red) (2004).

identiteit aan. De belangrijkste waarde die met de vrije tijd verbonden is, is de beleving van vrijheid: kunnen doen waar je zin in hebt, gevolgd door zelfontplooiing: doen waar je goed in bent.³⁶

Virtualisering

De virtualisering van sociale relaties is een belangrijke ontwikkeling in de sociale infrastructuur van de civil society. Via computergemedieerde netwerken kunnen veel meer mensen gelijktijdig communiceren en participeren dan via face-to-facecontacten en vergeleken met de oude massamedia zijn virtuele contacten veel meer gekenmerkt door gelijkwaardigheid en bottom-up-initiatieven. Via internet kunnen mensen uit verschillende landen makkelijk met elkaar in contact treden.

Enkele voorbeelden van virtuele gemeenschappen zijn Hyves, Second Live en My Space. Het idee 'Sim Civics' waarin burgers hun eigen omgeving kunnen vormgeven als ware ze zelf planoloog, is hiervan ook een voorbeeld.³⁷ Steeds meer contacten zullen via internet verlopen. Zo is de verwachting dat fysieke winkels op korte termijn geheel of gedeeltelijk zullen verdwijnen en online winkelen daarvoor in de plaats komt.³⁸

De effecten van virtualisering zijn verschillend: enerzijds kunnen grote groepen mensen uit verschillende delen van de wereld makkelijker met elkaar in contact treden, anderzijds keert de samenleving zich naar binnen. De contacten vinden plaats vanuit de luie stoel. In plaats van bijvoorbeeld op zoek naar een leuke partner in de kroeg zijn mensen massaal aan het internetdaten geslagen waarbij het eerste contact via de digitale snelweg verloopt. Bij Relatieplanet, de grootste internetdatingsite van Nederland zijn momenteel meer dan 2,1 miljoen mensen ingeschreven.

Ongeveer twee derde van alle vrije tijd brengt de bevolking thuis door, daarin is tussen 1995 en 2005 nauwelijks verandering gekomen. Meer dan de helft van de vrije tijd thuis besteedt zij aan media. De digitalisering heeft tot een snelle introductie van digitale apparatuur in huishoudens geleid. Onder alle leeftijden verliest de televisie terrein en stoomt het internet op, een trend die eerder al onder tieners gesignaleerd werd.³⁹

4.3 Scenario: Virtualisering van de civil society

De virtualisering van sociale relaties is een belangrijke ontwikkeling in de sociale infrastructuur van de civil society. Via computergemedieerde netwerken kunnen veel meer mensen gelijktijdig communiceren en participeren dan via face-to-facecontacten. Vergeleken met de oude

³⁶ Bron: *Sociaal en cultureel jaarrapport 2004*. SCP (2004).

³⁷ Zie ministerie van VROM, *Publieksagenda en burgerparticipatie*. Slotpublicatie 2006.

³⁸ Bron: *Online winkelen stijgt explosief*. Volkskrant 28-08-07, gebaseerd op de ICT Barometer van Ernst & Young.

³⁹ Bron: *De sociale staat van Nederland 2007*. SCP (2007).

massamedia zijn virtuele contacten veel meer gekenmerkt door gelijkwaardigheid en bottom-up-initiatieven. Via internet kunnen mensen uit verschillende landen makkelijk met elkaar in contact treden. Internet is anoniem: de drempel om te participeren is laag. Vanwege deze anonimiteit en laagdrempeligheid kunnen mensen makkelijk *switchen* waar ze bij willen horen. Dit past bij het ontstane zappedrag als gevolg van individualisering. De keuzevrijheid binnen de Nederlandse civil society is al sterk gegroeid en zal nog verder toenemen. Er zijn minder vaststaande zekerheden en automatismen, er is meer zoekgedrag van burgers naar kanalen waarlangs men uitdrukking kan geven aan wat hun ter harte gaat. Bovendien kan participatie via internet plaatsvinden op tijden die mensen zelf goed uitkomen, in plaats van dat er vergaderingen op vastgestelde tijdstippen zijn. Deze participatie kan ook plaatsvinden over de grenzen heen. Iemand in Nederland kan bijvoorbeeld een businessplan maken voor een opvangvoorziening voor dakloze kinderen in India. Supranationale initiatieven zullen meer aandacht krijgen vanwege de toegenomen mediatisering.

Een andere rol voor organisaties

De snelste groeiers binnen de Nederlandse civil society zijn doorgaans niet verenigingen met veelvuldige *face-to-face*contacten tussen de leden (secundaire organisaties), maar vooral organisaties waarvan de leden slechts gemeenschappelijke interesses of idealen delen of individuele voordelen aan hun lidmaatschap ontlelen, zonder elkaar ooit te ontmoeten (aangeduid als tertiaire organisaties). De contacten binnen tertiaire relaties verlopen vaak via internet.

Organisaties zullen inspelen op de bereidheid om met weinig moeite een bijdrage te leveren aan een betere wereld en zaken als giroactivisme of protestmails sturen naar een volksvertegenwoordiger zullen belangrijke vormen van zich inzetten voor de publieke zaak worden. Traditionele middenveld organisaties die vaker fysieke aanwezigheid bij vergaderingen vereisen, zullen verdwijnen. Het werken via internet biedt de mogelijkheid om snel en ad hoc grote groepen mensen te mobiliseren voor tijdelijk doelen. Hierdoor kan vanuit het middenveld in korte tijd een machtsfactor worden gecreëerd, waar dat vroeger jaren kostte.

Het maatschappelijk middenveld heeft functies in de besluitvormende sfeer (bijvoorbeeld wanneer burgers in de vorm van referenda bij beleid worden betrokken) en in de ondersteunende sfeer: het middenveld is in staat om in korte tijd steun voor bepaalde doelen te verwerven, Het gaat hierbij om snelle, resultaat- en actiegerichte, praktische en ad-hocdoelen. Een voorbeeld hiervan is het geld inzamelen voor tsunamislachtoffers. Het middenveld kan in korte tijd een enorm belangrijke factor zijn in maatschappelijke debatten.

BIJLAGE 3

Overzicht geïnterviewde personen

Groepsinterview 1: 10-10-07

- Paul de Beer, bijzonder hoogleraar Arbeidsverhoudingen UvA.
- Jeroen Singelenberg, waarnemend directeur SEV.
- Marijke Steenbergen, directeur Movisie.

Groepsinterview 2: 12-10-07

- Frank Köhler, algemeen directeur Milieudéfensie.
- Theo van Loon, directeur fonds Verstandelijk Gehandicapten en oud-voorzitter NOV.
- Natasja van den Berg, medeauteur handboek 'Praktisch idealisme', oud-coördinator politieke programmering De Balie.

Groepsinterview 3: 24-10-07

- Jacqueline van Loon, directeur Amsterdams Steunpunt Wonen.
- Marius Ernsting, adviseur Goede Doelen, voorzitter NOV en directeur bijzondere projecten Humanitas.

Telefonische interviews

- Mohammed Sini, directeur stichting Islam en Burgerschap (24-10-07).
- Mark Monsma, senior beleidsadviseur NOC/NSF (16-11-07).

Workshop 1: 07-11-07

- Margit van Wessel, Universitair Docent Communicatiewetenschap, Universiteit Wageningen.
- Simone Maasse, promovenda TU Eindhoven, Betrokken bij Greenwish.
- Siegfried Woldhek, oprichter Nabuur, oud-directeur WNF, tekenaar voor Vrij Nederland en NRC.
- Imrat Verhoeven, onderzoeker WRR.
- Nettie Tetelepta, projectleider vernieuwing en activisme Amnesty International.
- Menno Hurenkamp, onderzoeker Universiteit van Amsterdam, journalist (onder andere De Groene Amsterdammer).

Workshop 2: 14-11-07

- Jacqueline Stekelenburg, onderzoeker/docent Vrije Universiteit.
- Jan Dirx, teammanager communicatie en strategie Stichting Natuur en Milieu.
- Leo Birza, managing partner Politiek Online.
- Joop Ehrhardt, senior adviseur civic consultation Schuttelaar en Partners.
- Willem Lageweg, directeur MVO Nederland.
- Nico Heinsbroek, afdelingshoofd belangenbehartiging en kwaliteit Mezzo.
- Charly Behoekoe, medewerker Forum.

Regioplan Beleidsonderzoek

Nieuwezijds Voorburgwal 35

1012 RD Amsterdam

T 020 531 531 5

F 020 626 519 9

E regioplan@regioplan.nl

I www.regioplan.nl

Regioplan Beleidsonderzoek
maakt deel uit van Ernst & Young